

ELMI TƏDQIQAT

Beynəlxalq onlayn elmi jurnal

SCIENTIFIC RESEARCH

International online scientific journal

aem.az

e-ISSN: 2789-6919

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

ELMİ TƏDQIQAT

**Beynəlxalq onlayn elmi jurnal
İmpakt Faktor: 0.543**

Cild: 2 Sayı: 3

SCIENTIFIC RESEARCH

**International online scientific journal
Impact Factor: 0.543**

Volume: 2 Issue: 3

**Bakı – Baku
2022**

Jurnal 01.03.2021-ci ildə
Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin reyestrinə
daxil edilmişdir.
Reyestr № 4336

On 01.03.2021, the journal was
included in the register
of Press publications of the
Ministry of Justice of the
Azerbaijan Republic
Registration № 4336

Redaksiyanın ünvanı:

Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address:

Az1073, Baku,
Matbuat avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House,
6-th floor

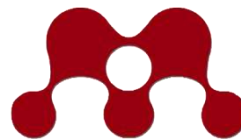
Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 99 807 67 68
+994 12 510 63 99

e-mail:

tedqiqat1707@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International indices

e-ISSN: 2789-6919
DOI: 10.36719

MENDELEY

© Jurnalda çap olunan materialardan istifadə edərkən istinad mütələqdır.
© It is necessary to use reference while using the journal materials.
© <https://aem.az>
© info@aem.az

Təsisçi və baş redaktor:
Mübariz HÜSEYİNOV
tədqiqatçı
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-5274-0356

Founder and Editor-in-Chief:
Mubariz HUSEYINOV
researcher
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-5274-0356

Redaktor:
Dürdanə HÜMBƏTOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
durdanahumbatova@gmail.com

Editor:
Durdana HUMBATOVA
phd in philology, docent
durdanahumbatova@gmail.com

Redaktor köməkçisi:
Dilbər Camali
dilber.mehdiyeva@gmail.com

Assistant editor:
Dilber Djamali
dilber.mehdiyeva@gmail.com

Dillər üzrə redaktorlar

Assoc. Prof. Dr. Nəriman SEYİDƏLİYEV / Azərbaycan dili
Prof. Dr. Abbas ABBASOV / İngilis dili

Language editors

Assoc. Prof. Dr. Nariman SEYİDALIYEV / Azerbaijani language
Prof. Dr. Abbas ABBASOV / English language

Elmi sahələr üzrə redaktorlar

Assoc. Prof. Dr. Xatirə HÜSEYNOVA / Humanitar və ictimai elmlər
Prof. Dr. Şəhla SƏMƏDOVA / Humanitar və ictimai elmlər
Assoc. Prof. Dr. Elza ORUCOVA / Təbiət elmləri
Dr. Fuad RZAYEV / Təbiət elmləri
Dr. Əli ZALOV / Təbiət elmləri
Assoc. Prof. Dr. Ramiz ƏHLİMANOV / Təbiət elmləri
Prof. Dr. Yaşar MEHRƏLİYEV / Dəqiq elmlər
Assoc. Prof. Dr. Şahlar BABAYEV / Texnika elmləri

Editors in scientific fields

Assoc. Prof. Dr. Khatira HUSEYNOVA / Humanities and social sciences
Prof. Dr. Shahla SAMADOVA / Humanities and social sciences
Assoc. Prof. Dr. Elza ORUJOVA / Nature sciences
Dr. Fuad RZAYEV / Nature sciences
Dr. Ali ZALOV / Nature sciences
Assoc. Prof. Dr. Ramiz AHLIMANOV / Nature sciences
Prof. Dr. Yashar MEHRALIYEV / Exact sciences
Assoc. Prof. Dr. Shahlar BABAYEV / Technical sciences

REDAKSIYA HEYƏTİ

Humanitar və ictimai elmlər bölməsi

Prof. Dr. Nərgiz AXUNDOVA, AMEA Tarix İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Yerden KAJIBEK, Qazax dili Akademiyası / Qazaxıstan
Prof. Dr. İrina KREYDİÇ, Ukrayna Milli Texniki Universitetinin İqor Sikorski adına Kiyev Politeknik İnstitutu / Ukrayna
Prof. Dr. Qəzənfər KAZIMOV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Prof. Dr. Uuganbayar MYAGMARSUREN, Monqolustan Dövlət Universiteti/ Monqolustan
Prof. Dr. Natalya MİŞİNA, Odessa Hüquq Akademiyası / Ukrayna
Prof. Dr. Svetlana KOJIROVA, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti/ Qazaxıstan
Prof. Dr. Masumə DAEİ, Təbriz Payame Noor Universiteti / İran İslam Respublikası
Prof. Dr. Şəhla SƏMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Yelena ŞİŞKİNA, Həştərxan Dövlət Memarlıq-İnşaat Mühəndisliyi Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Şikar QASIMOV, Azərbaycan Texniki Universiteti/ Azərbaycan
Prof. Dr. Müseyib İLYASOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İya ZUMBULADZE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Assoc. Prof. Dr. Rəşid CABBAROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Asiman QULİYEV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Kulaş MAMİROVA, Qazaxstan Milli Qadın Pedaqoji Univeristet / Qazaxıstan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Elza ALIŞOVA, Girne American Universiteti / Türkiyə
Assoc. Prof. Dr. Dürdanə MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Gülnoz SATTOROVA, ÖREA Özbək Dili, Ədəbiyyatı və Folkloru İnstitutu / Özbəkistan
Dr. Hacer DOLANBAY, Muş Alparslan Universiteti / Türkiyə
Dr. Rövşən RAMİZOĞLU, Selcuk Universiteti / Türkiyə

Təbiət elmləri bölməsi

Prof. Dr. Eldar QASIMOV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Onur URAL, Selcuk Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Nikolay BRİKO, İ.M.Seçenov adına Birinci Moskva Dövlət Tibb Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Duyğu KILIÇ, Amasya Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İlham ŞAHMURADOV, AMEA Botanika İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Zöhrab QARAYEV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mehmet ÜNLÜ, Marmara Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İlham KAZIMOV, M.Topçubaşov adına Elmi Cərrahiyyə Mərkəzi / Azərbaycan
Prof. Dr. İbadulla AĞAYEV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi Dövlət Unversiteti / Gürcüstan
Prof. Dr. Elxan NURİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Asif MANAFOV, AMEA Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan
Dr. Əli ZALOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Dr. Elçin HÜSEYN, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan
Prof. Ali AZQANI, Taylerdəki Texas Universiteti / ABŞ
Dr. Xanzoda YULDAŞEVA, Tibb İşçilərinin Peşə Kvalifikasiyasının İnkişafı Mərkəzi / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Şəkar MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Şikar ƏHMƏDOV, Əkinçilik Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Mahir HACIYEV, Heyvandarlıq Elmi-Tədqiqat institutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Arif HÜSEYNOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Ramiz ƏHLİMANOV, Bakı Dövlət Unversiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Aytəkin AXUNDOVA, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan
Dr. Svetlana QORNOVSKAYA, Beloserkovsk Milli Aqrar Universiteti / Ukrayna
Dr. Fuad RZAYEV, AMEA Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan

Dəqiq elmlər bölməsi

Prof. Dr. Yusif MƏMMƏDOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Eldar VƏLİYEV, Milli Texniki Universitet / Ukrayna
Prof. Dr. Yaşar MEHRƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Eldar MƏSİMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Maarif CƏFƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Səadət KƏRİMİ, Kral Texnologiya İnstitutu / İsveç

Texnika elmləri bölməsi

Prof. Dr. Cəlaləddin MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Valeriy LİSENKO, Ümumrusiya Metroloji Xidmət Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Şahlar BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTİR, Ə.Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Univeristet / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Zəfər CƏFƏROV, Azərbaycan Dövlət Memarlıq və İnşaat Universiteti / Azərbaycan

EDITORIAL STAFF

Humanities and social sciences section

Prof. Dr. Nargiz AKHUNDOVA, Institute of History of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Erden Kajibek, Kazakh Language Academy/ Kazakhstan
Prof. Dr. Irina KREIDYCH, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute» / Ukraine
Prof. Dr. Gazanfar KAZIMOV, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAWA, Nicolaus Copernicus University / Poland

Prof. Dr. Ugunbayar MYAGMARSUREN, Mongolian State University / Mongolia
Prof. Dr. Natalya MISHINA, Odessa Law Academy / Ukraine
Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N. Gumilyov Eurasian National University/ Kazakhstan
Prof. Dr. Masuma DAEI, Payame Noor University of Tabriz / Islamic Republic of Iran
Prof. Dr. Shahla SAMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Yelena SHISHKINA, Astrakhan State University of Architecture and Construction Engineering / Russia
Prof. Dr. Shikar GASIMOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Museyib ILYASOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Iya ZUMBULADZE, Kutaisi State University / Georgia
Assoc. Prof. Dr. Rashid JABBAROV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Asiman GULIYEV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Kulash MAMIROVA, Kazakhstan National Woman Pedogogical Institute / Kazakhstan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia
Assoc. Prof. Dr. Elza ALISHOVA, Girne American University / Turkey
Assoc. Prof. Dr. Durdana MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Gulnoz SATTOROVA, Institute of Uzbek Language, Literature and Folklore of the Uzbekistan Academy of Sciences / Uzbekistan
Dr. Hajer DOLANBAY, Mush Alparslan University / Turkey
Dr. Rovshan RAMIZOGLU, Seljuk University / Turkey

Natural sciences section

Prof. Dr. Eldar GASIMOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Onur URAL, Seljuk University / Turkey
Prof. Dr. Nikolai BRICO, First Moscow State Medical University named after I.M.Sechenov / Russia
Prof. Dr. Duygu KILIC, Amasya University / Turkey
Prof. Dr. İlham SHAHMURADOV, Institute of Botany of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Zohrab GARAYEV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Mehmet UNLU, Marmara University / Turkey
Prof. Dr. İlham KAZIMOV, Scientific Surgery Center named after M.Topchubashov / Azerbaijan
Prof. Dr. İbadulla AGAYEV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi State University / Georgia
Prof. Dr. Elkhān NURIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Dr. Asif MANAFOV, Institute of Zoology of ANAS / Azerbaijan
Dr. Ali ZALOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Dr. Elchin HUSEYN, Azerbaijan State University of Oil and Industry / Azerbaijan
Prof. Ali AZGANY, University of Texas at Tyler / USA
Dr. Khanzoda YULDASHEVA, Center for Professional Development of Medical Workers / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Shakar MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Shikar AHMADOV, Agricultural Scientific Research Institute / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Mahir HAJIYEV, Cattle-breeding Scientific research institute / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Arif HUSEYNOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ramiz AHLIMANOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Aytekin AKHUNDOVA, Baku Slavic University / Azerbaijan
Dr. Svetlana GORNOVSKAYA, Beloserkovsk National Agrarian University / Ukraine
Dr. Fuad RZAYEV, Zoology Institute of ANAS / Azerbaijan

Exact sciences section

Prof. Dr. Yusif MAMMADOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Eldar VALIYEV, National Technical University / Ukraine
Prof. Dr. Yashar MEHRALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Eldar MASIMOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Maarif JAFAROV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Saadat KARIMI, Royal Institute of Technology / Sweden

Technical sciences section

Prof. Dr. Jalaladdin MAMMADOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Prof. Dr. Valery LISENKO, All-Russian Metrological Service Research Institute / Russia
Assoc. Prof. Dr. Shahlar BABAYEV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTIR, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after A.Navai / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Zafar JAFAROV, Azerbaijan State University of Architecture and Construction / Azerbaijan

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2789-6919/07/6-10>

Aytac Fəxrəddin qızı Məmmədli

Bakı Dövlət Universiteti

magistrant

memmedliaytac02@gmail.com

TRANSMİLLİ CİNAYƏTLƏRƏ QARŞI MİLLİ STRATEGİYALARIN FORMALAŞDIRILMASINDA XARİCİ DÖVLƏTLƏRİN TƏCRÜBƏSİ (BÖYÜK BRİTANIYA VƏ ABŞ-IN STRATEJİ SƏNƏDLƏRİ NÜMUNƏSİNDƏ)

Xülasə

Məqalədə transmilli cinayətlərə qarşı milli strategiyaların formalaşdırılmasında xarici dövlətlərin təcrübəsi araşdırılmışdır. Araşdırma zamanı Böyük Britaniya və ABŞ-ın strateji sənədləri təhlil edilmişdir. Milli səviyyədə cinayət fəaliyyətinin transmilli təzahürləri ilə xüsusi olaraq mübarizə aparmağa yönəlmiş ayrıca strateji sənədlərin olmadığı hallarda belə, milli səviyyədə qəbul edilmiş normativ sənədlər sistemində başqa transmilli cinayətə qarşı mübarizənin strateji aspektlərinə təsir edən hərəkətlər nəzərə çarpır. Lakin transmilli cinayətə qarşı mübarizə üçün strateji müddəaları özündə əks etdirən normativ hüquqi sənədlərini nəzərdən keçirməzdən əvvəl, məzmunun nə qədər tam olduğunu yoxlamaq, strateji sənədlərin məzmununu müəyyən etmək üçün müxtəlif strateji sənədlərinin strukturunu təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: İngiltərə, ABŞ, transmilli cinayət, strategiya, xarici təcrübə.

Aytaj Fakhraddin Mammadli

THE EXPERIENCE OF FOREIGN COUNTRIES IN THE FORMATION OF NATIONAL STRATEGIES AGAINST TRANSNATIONAL CRIME (STRATEGIC DOCUMENTS OF THE UNITED KINGDOM AND THE UNITED STATES)

Abstract

The article examines the experience of foreign countries in the formation of national strategies against transnational crime. The study analyzed the strategic documents of the United Kingdom and the United States. Even in the absence of separate strategic documents specifically aimed at combating transnational crime at the national level, the system of normative documents adopted at the national level reflects actions that affect strategic aspects of the fight against other transnational crimes. However, before reviewing the normative legal documents containing strategic provisions for combating transnational crime, the structure of various strategic documents was analyzed to check their completeness and determine the content of strategic documents.

Keywords: England, USA, transnational crime, strategy, foreign experience.

Giriş. Hazırda bir çox ölkələr mütəşəkkil cinayətkarlıqla, transmilli cinayətlərlə və onların növləri ilə bağlı sənədlər də daxil olmaqla strateji siyasi və hüquqi sənədlər qəbul edilir. Məqalədə, İngiltərədə və ABŞ-da strateji sənədlərin yaradılması təcrübəsini nəzərdən keçirəcəyik, çünki bu ölkələrdə bu cür sənədlər sistemi olduğu müxtəlifdir.

Transmilli cinayətkarlıqla mübarizəyə dair elmi və elmi-praktik araşdırmaların təhlilinə əsasən qeyd edə bilərik ki, alimlər uzun müddətdir ki, bu sahədə dövlətlər arasında beynəlxalq hüquqi əməkdaşlıq problemlərinin həllinə diqqət yetiriblər. Bu, həm də onunla əlaqədardır ki, əsasən cinayət-prosessual

məsələlər öz həllini tapıb. Beynəlxalq əməkdaşlıq məsələlərinə həsr olunmuş çoxsaylı əsərlər arasında A.Q.Volevodzun cinayət ədliyyəsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın yeni sahələrinin hüquqi tənzimlənməsinə həsr olunmuş fundamental işini qeyd etmək lazımdır [Volevodz A.Q., 2002, s. 86]. Bundan əlavə, müəllif müasir informasiya texnologiyalarından istifadə əsasında transmilli cinayətkar qrupların üzvlərinin beynəlxalq axtarışının təşkili üçün tövsiyələr hazırlayıb. Bu zaman o, xarici təcrübəyə əsaslanmışdır.

Transmilli cinayətlərə qarşı milli strategiyaların formalaşması məsələsinə gəldikdə ilk öncə Böyük Britaniyaya nəzər yetirməliyik. 2011-ci ildə İngiltərədə Terrorla Mübarizə Strategiyası (*Contest*) qəbul edilmişdi. Strategiya beş illik dövr üçün (2011-2015) hazırlanmış və dörd əsas məqsədi ifadə etmişdir:

- 1) terrorçuların hücumlarını dayandırmaq üçün onları təqib etmək;
- 2) vətəndaşların terror yoluna girməsinin və ona kömək etməsinin qarşısını almaq üçün qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsi;

- 3) cəmiyyəti terror hücumlarından qorumaq üçün tədbirlər görmək;

- 4) terror hücumlarının nəticələrini yumşaltmaq üçün tədbirlər hazırlamaq [Contest, 2011, s. 18].

Bu dörd bəndə uyğun olaraq, Strategiya hər biri üçün bir sıra strateji məqsədlər hazırlayır. Strategiyaya uyğun olaraq, qabaqlayıcı tədbirlərin qəbulu əsas vəzifədir, buna görə də, *CONTEST* Strategiyasının hazırlanmasında *PREVENT* Strategiyası hazırlanıb qəbul edilmişdir. Bu Strategiyalar 2006, 2007, 2009-cu illərdə qəbul edilmiş strateji sənədlərin yenilənmiş versiyalarıdır. Gördüyünüz kimi, bu strategiyaların adlarında və məzmununda transmilli cinayətlərdən bəhs edilmir, ancaq ingilis dilində mütəşəkkil cinayət və transmilli cinayət anlayışlarının demək olar ki, hər zaman sinonim kimi işlədildiyini nəzərə almaq lazımdır. *PREVENT* strategiyasının 5.3-cü bəndində qeyd edilir ki, regional cinayətkar qruplar getdikcə daha çox qlobal miqyaslı məqsədlər güdürlər və digər dövlətlərdə terror aktları törədirlər [Prevent S., 2011, s. 35]. *CONTEST* Strategiyasının 1.17-ci maddəsi beynəlxalq əməkdaşlığa ehtiyac olduğunu vurğulayır, buna görə də, nəzərdən keçirilən strategiyaların İngiltərənin cinayətlə mübarizəsinin vəzifələri yalnız milli deyil, həm də beynəlxalq səviyyədədir [Contest, 2011, s.14].

Bu strategiyanın hazırlanmasında İngiltərədə digər strateji sənədlər qəbul edildi. Beləliklə, 2011-ci ildə *Local to Global: Reducing the Risk from Organized Crime* (Yerli qlobal: Mütəşəkkil cinayətkarlıq riskinin azaldılması) adlı Strategiya qəbul edildi ki, bu da strateji fəaliyyətin ümumbəşəri səviyyəli olduğunu təsdiqləyir. Mübarizə tədbirləri arasında faktiki məhkəmə komponenti - kəşfiyyat fəaliyyətinin gücləndirilməsi, polis işinin aparılması, cinayətkar qruplar tərəfindən törədilən cinayətlərin açılması üçün maliyyələşdirmənin təkmilləşdirilməsi, habelə bu cür cinayətlərin ifşa edilməsi ilə bağlı məsuliyyətlərin dəqiq müəyyən edilməsi vurğulanır [Menzhega M. M., 2020, s.142]. 2013-cü ildə bu Strategiyanın yenilənmiş versiyası qəbul edildi. Müxtəlif növ cinayətləri (narkotik ticarəti, çirkli pulların yuyulması, kiber cinayətlər və s.), dünyanın bölgələri (Qərbi Afrika, Əfqanıstan, Avropa, ABŞ) arasındakı cinayət əlaqələrini, ağır cinayətlər nəticəsində dövlətlərin çəkdiyi itkiləri təhlil edir [Khizhnyak D.S., 2018, s. 53]. İngiltərədə cinayət nisbətlərinin yüksək və ya aşağı olduğu bölgələr, dövlətin müxtəlif səviyyələrdə (beynəlxalq, regional, yerli və sərhəd) cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində vəzifələri elan edilir. İngiltərə vətəndaşlarının digər əyalətlərdə və xarici vətəndaşlar tərəfindən İngiltərədə törədildiyi cinayətlərin təhlili verilmiş, *Europol*, *Interpol*, *G 8* ilə sıx əməkdaşlığa ehtiyac olduğu və digər problemlərin olduğu vurğulanmışdır [Khizhnyak D.S., 2020, s.175].

Göründüyü kimi, Böyük Britaniyanın strateji sənədlərində transmilli cinayətlərin araşdırılması sahəsinə aid edilə bilən bir sıra müddəalar var (strategiyaların məhkəmə komponenti) və olduqca ümumi xarakterə malik olsalar da, vəziyyətin fərqi varırlar. ABŞ-da transmilli cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində aparıcı istiqamətlər Transmilli Mütəşəkkil Cinayətkarlıqla Mübarizə Strategiyasında təqdim olunur. Sənədin strukturunun təhlili, strategiyanın aşağıdakı sistem elementlərini ayırd etməyə imkan verir:

1. Girişdə, Strategiyaya uyğun olaraq, güc, təsir, pul və ya kommersiya əldə etmək məqsədi ilə transmilli səviyyədə fəaliyyət göstərən şəxslərin öz-özünə yaranan birliyi ilə əlaqəli olan transmilli mütəşəkkil cinayətlərin tərfi var. Qanunsuz yollarla tam və ya qismən qazanc əldə etmək, öz fəaliyyətlərini korrupsiya və zorakılıq nümunələri, transmilli təşkilati quruluşlara əsaslanan fəaliyyətlər, transmilli ticarət və ya ünsiyyət mexanizmlərinin istismarı yolu ilə müdafiə etmək;

2. Cinayətlərə qarşı mübarizə və onların qarşısının alınması üçün bu Strategiyada keçmiş ABŞ Prezidenti Barak Obamanın müraciəti ilə təqdim olunan siyasi iradənin açıq şəkildə ifadə edilməsi vacibdir;

3. İcra xülasəsi özünün əsas prinsipini bəyan edir: “Bu strategiyanın müxtəlif elementləri birləşdirici prinsipdən irəli gəlir. Transmilli cinayətlər ilə mübarizə aparmaq üçün Amerika gücünün vasitələrini quracağıq, balanslaşdıracağıq və birləşdirəcəyik, onun milli təhlükəsizliyə təhdidləri ilə əlaqədar xarici tərəfdaşlarımızı da buna çağırırıq”. Strategiyanın həyata keçirdiyi beş əsas siyasi məqsəd var:

- Amerika vətəndaşlarının və ABŞ tərəfdaşlarının transmilli cinayətlərdən qorunması;
- tərəfdaş ölkələrə dövlət idarəçiliyi sahəsinin gücləndirilməsində və transmilli cinayətlər ilə mübarizədə şəffaflığın yaradılmasında, transmilli cinayətkar şəbəkələrin və təşkilatların korrupsiya gücünün məhv edilməsində kömək;
- transmilli cinayətkar şəbəkələrin iqtisadi gücünün məhv edilməsi, strateji bazarların və ABŞ maliyyə sisteminin nüfuzundan və sui-istifadə hallarından qorunması;
- milli təhlükəsizliyə ən böyük təhlükə yaradan transmilli cinayətkar şəbəkələrin məhv edilməsi;
- beynəlxalq konsensusun əldə edilməsi, çoxtərəfli əməkdaşlıq, dövlətlə vətəndaşlar arasında ortaqlığın aradan qaldırılması.

4. “Giriş” adlı I fəsildə problemin tarixinin təhlili təqdim olunur. Bu hissədə, əvvəllər regional xarakter daşıyan və nadir hallarda terror fəaliyyəti ilə əlaqəli olan transmilli cinayətlərin xarakterində son illərdə əhəmiyyətli dəyişiklik qeyd edilmişdi. Transmilli cinayətin mahiyyətinin dəyişməsi onun getdikcə daha mürəkkəb təşkilatlanması, terrorizm və kiber cinayətlər, narkotik ticarəti və kütləvi qırğın silahlarının qaçaqmalçılığı və s.;

5. Prioritet hərəkətlər arasında ABŞ-ın ölkə daxilində transmilli cinayətlərin təhlükəsini və təsirini azaltmaq və xarici tərəfdaşlara təsir göstərmək üçün öz sərhədləri daxilində edə biləcəyi hərəkətlər var;

6. Bu Strategiya ABŞ-ın təşəbbüsləri və digər strateji sənədləri ilə beynəlxalq sənədlərlə əlaqəsini göstərir: Milli Təhlükəsizlik Strategiyası, Milli Narkotiklərə Nəzarət Strategiyası, Milli Terrorla Mübarizə Strategiyası, Beynəlxalq Kiber Məkan Strategiyası və Milli Silah Əleyhinə Strategiya, Amerika Meksika Təşəbbüsü, Beynəlxalq Mütəşəkkil Cinayətkarlıqla Mübarizə üçün Hüquq Mühafizə Strategiyası, Milli Dəniz Təhlükəsizliyi və Afrika Buynuzunda Piratçılıqla Mübarizə Strategiyası və s.

7. II Fəsil “Transmilli Mütəşəkkil Cinayətkarlıq: Milli və Beynəlxalq Təhlükəsizliyə Gücləndirən Təhlükə” adlanır. Korrupsiya və digər transmilli cinayətlərin fəaliyyətlərinin dövlət qurumlarına nüfuz etməsinin önə çıxdığı əsas təhdidləri sadalayır. Transmilli cinayətlərin dövlət idarəçiliyinə, təhlükəsizliyinə, ölkə iqtisadiyyatına və strateji bazarlarının rəqabət qabiliyyətinə təhlükə yaratdığı vurğulanmışdır;

8. Strategiyanın mühüm struktur elementi, ABŞ, Kolumbiya, Meksika, Asiya, Rusiya, Balkanlar və Avrasiyada, bütövlükdə, eləcə də Sakit okean bölgəsində və Qərbi Afrikada transmilli cinayətlərin və milli mütəşəkkil cinayətkar qrupların təzahüründə regional fərqlərin kifayət qədər ətraflı təhlili ilə təmsil olunur;

9. “Transmilli Mütəşəkkil Cinayətkarlıqla Mübarizə Strategiyası” adlı III fəsildə, əvvəlcə Strategiyanın həyata keçirdiyi beş əsas siyasi məqsəd, sonra da bu məqsədlərə uyğun olaraq, dövlətin müxtəlif sahələrində altı növ prioritet fəaliyyət göstərilmişdir:

- Milli sahədə dövlətin fəaliyyəti ABŞ-da transmilli cinayətə səbəb olan daxili səbəblərin axtarışı ilə bağlıdır. Strategiya bu kimi səbəblərə, ilk növbədə narkotik vasitələrin yayılmasına və əvvəllər ABŞ Prezidenti tərəfindən təsdiq edilmiş narkotik ticarəti ilə mübarizə strategiyasına aiddir;

- İkinci fəaliyyət sahəsi əməliyyat axtarış fəaliyyətidir - kəşfiyyat və məlumat mübadiləsi. Bu istiqamətdəki konkret hərəkətlər arasında Strategiya aşağıdakıları vurğulayır: a) ABŞ təhlükəsizliyinə ən böyük təhlükə yaradan mütəşəkkil cinayətkar qruplar haqqında kəşfiyyat və əks - kəşfiyyat məlumatlarının toplanması və təhlilinə yönəlmiş səylər; b) kollektorlar və analitiklər arasında daha böyük qarşılıqlı əlaqənin təmin edilməsi, əməliyyat fəaliyyətinin və monitorinqin təmin edilməsi üçün səylərin davam etdirilməsi; c) beynəlxalq səviyyədə kəşfiyyat xidmətləri ilə əlaqələrin gücləndirilməsi; d) hüquq-mühafizə orqanlarının və kəşfiyyat xidmətlərinin federal, əyalət, yerli, tayfa və ərazi orqanları ilə daha sıx əlaqələrinin təşviq edilməsi; e) Böyük Britaniya, Kanada, Yeni Zelandiya və Avstraliya ilə kəşfiyyat paylaşımının asanlaşdırılması və əməkdaşlığın gücləndirilməsi; e) milli kəşfiyyat prioritetlərinin mövcud

transmilli cinayətlərin təhdidlərinə uyğun olaraq yenilənməsi; g) Milli Kəşfiyyat Direktoru, xüsusən Milli Kəşfiyyat Şurası və digər kəşfiyyat xidmətləri tərəfindən transmilli cinayətlərin kəşfiyyat təhlili sisteminin təkmilləşdirilməsi; h) transmilli cinayətlərin ilə kütləvi qırğın silahları satıcıları arasındakı əlaqələri qiymətləndirmək üçün plan hazırlamaq; i) ABŞ-da transmilli cinayətkar qrupların üzvlərinin aşkarlanması və onların ölkədən çıxarılması üçün hərtərəfli və aktiv məlumat mübadiləsi mexanizminin hazırlanması.

- Maliyyə sistemini və strateji bazarları transmilli cinayətlərdən qorumaq üçün prioritet tədbirlər əsasən cinayət araşdırması problemi ilə əlaqədardır. Stratejiyə aşağıdakı zəruri tədbirləri özündə əks etdirir: a) ABŞ-ın yurisdiksiyası daxilində transmilli cinayətkarların şəbəkələrinə və onların şəriklərinə aid olan bu cür aktivlərlə əməliyyatların qadağan edilməsi ilə yanaşı, aktivlərin bloklanması ilə bağlı yeni icra əmrinin icrası; b) məlumatların artırılması və özəl sektor üçün transmilli cinayətlərin yardımının azaldılması üçün təşviq və alternativlərin yaradılması; c) təsnif edilməmiş transmilli cinayətlərin məlumatlarının özəl sektor tərəfdəşlərinə təqdim edilməsi mexanizminin hazırlanması; ç) transmilli cinayətkar dəstələrin üzvləri tərəfindən törədilən əqli mülkiyyət əleyhinə cinayətlərin araşdırılması və təqibi; e) artan kiber cinayətkarlıqla mübarizə aparmaq üçün milli və beynəlxalq səviyyələrdə imkanların artırılması və rəqəmsal sübutların işlənməsinin məhkəmə təcrübəsində istifadə üçün beynəlxalq potensialın yaradılması; f) xarici qanunların, qurumların və ya əməliyyatların siniflərinin çirkli pulların yuyulması prioritetləri kimi müəyyən edilməsi; g) aktivlərinin dondurulması və müsadirə edilməsi, habelə vətəne qaytarılması üçün transmilli cinayətlər ilə korrupsiya əlaqələri olan xarici kleptokratlar dairəsinin yaradılması; h) hüquq-mühafizə və digər məqsədlər üçün şəffaflığın artırılması məqsədi ilə hüquqi şəxslərin yaradıldığı anda real faydaları haqqında məlumatların açıqlanmasına imkan verən qanunvericiliyin qəbul edilməsi ilə bağlı Prezidentin Konqreslə işi; i) çirkli pulların yuyulması və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi ilə mübarizə üzrə beynəlxalq standartları müəyyən edən və tətbiq edən çirkli pulların yuyulması və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi ilə mübarizə üzrə maliyyə tədbirlərinin həyata keçirilməsini dəstəkləmək.

- Stratejiyanın bu tərəfi, federal, əyalət və yerli, ərazi və qəbilə səviyyəsindəki hüquq -mühafizə orqanlarına və digər qurumlara əməkdaşlıq ruhunda birlikdə işləmələrinə kömək etmək üçün hərəkətləri özündə əks etdirir: a) ABŞ səlahiyyətliləri transmilli cinayətlərin təqibini müəyyən etmək, araşdırmaq və maneə törətmək üçün; b) transmilli cinayətkarların həbsinə və ya məhkum edilməsinə səbəb olan məlumatların toplanmasına kömək etmək üçün təşviq proqramından istifadə etməklə; c) transmilli cinayətlərə daxil olan əcnəbilərin, habelə korrupsiyaya uğramış xarici məmurların və maliyyə sanksiyaları nəzərdə tutulan digər şəxslərin ölkəyə girişinə icazə verilməməsi üçün "İmmiqrasiya və Vətəndaşlıq haqqında" Qanuna uyğun olaraq yeni Prezident Bəyannaməsinin hazırlanması; d) transmilli cinayətlərə aid olan şəxslərin ABŞ-a girməməsi və onun infrastruktur və yardımlarından istifadə etməməsi üçün stratejiyə hazırlamaq; e) transmilli cinayətlər ilə məşğul olan şəxslərə viza verilməsinin qadağan edilməsi, ABŞ və ya tərəfdaş ölkələrdə sığınacaq tapan transmilli cinayətlər şəbəkələrinin əsas üzvlərinin həbs edilməsi; f) maliyyə cinayətlərinin, habelə korrupsiya və silah alveri ilə bağlı cinayətlərin araşdırılması üzrə kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi; g) sərhədyanı polis əməkdaşlığını asanlaşdırmaq üçün *İnterpol*, *Europol* və digər beynəlxalq polis təşkilatları ilə əməkdaşlığın gücləndirilməsi; h) hava və dəniz yolu ilə qeyri-qanuni nəqliyyatın qarşısını almaq üçün səylərin gücləndirilməsi; i) terrorçuların və quldurların sığınacaq yerlərinə çıxışını maneə törətməklə onların maliyyələşdirilməsinin qarşısını almaq üçün insan alveri ilə mübarizə üzrə milli hökumət planının hazırlanması və həyata keçirilməsi. Bunlar və bu növ prioritet hərəkətlər arasında, stratejiyanın məhkəmə aspektinə aid maddələrin olması nəzərə çarpır;

- Sadələşdirilmiş narkotik ticarəti və onun digər transmilli təhdidlərin intensivləşməsinə təsiri, Stratejiyə baxımından əhəmiyyətlidir, çünki qeyd edildiyi kimi, son illərdə texnologiya və kommunikasiyalardakı yeni inkişaf, transmilli cinayətkarlar şəbəkələrinə daha yaxşı hərəkətilik və anonimlik ilə öz sxemlərini daha yaxşı planlaşdırmağa, əlaqələndirməyə və həyata keçirməyə imkan verdi;

- Beynəlxalq transmilli cinayətkarlıqla mübarizə qabiliyyətini, əməkdaşlığı və tərəfdaşlığı təşviq etmək vacibdir [National Drug Control Strategy, 2011, s. 6-42].

Təhlil edilən Strategiya cinayətlərin araşdırılması praktikasını ilə əlaqəli strateji komponenti ortaya qoyur. Transmilli cinayətlərin araşdırılması üçün konkret üsullar verilməsə də, bir sıra müddəalar açıq şəkildə bu cür cinayətlərin araşdırılması üçün metodoloji xarakter daşıyır:

- ✓ transmilli cinayətlərin təzahüründə regional fərqlərin təhlili və mütəşəkkil cinayətkar qrupların milli növləri;
- ✓ idarələrarası işçi qrupu çərçivəsində milli maraqlara ən böyük təhlükə yaradan transmilli cinayətkar qrupların müəyyən edilməsi;
- ✓ təsnif edilməmiş transmilli cinayətlərin məlumatlarının özəl sektor tərəfdəşlərinə təqdim edilməsini təmin edən mexanizmin hazırlanması;
- ✓ transmilli cinayətkar qrupların üzvləri tərəfindən törədilən əqli mülkiyyət əleyhinə cinayətlərin araşdırılması və s. [Transnational Criminal Activity, 2000, s. 29].

Nəticə. Baxılan strategiyalarda transmilli cinayətlərin qarşısının alınmasına daha çox diqqət yetirilir. Buna baxmayaraq, onlar kriminal vəziyyət, dinamikası haqqında müəyyən məlumat bazasını təmsil edir, transmilli cinayətlərin araşdırılmasında, strateji məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsində və tənzimlənməsində (məhkəmə strategiyası) istintaq orqanlarına bələdçi rolunu oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Contest: The United Kingdom's Strategy for Countering Terrorism (2011) London: HM Government.
2. National Drug Control Strategy (2011) Washington: The White House.
3. Prevent Strategy. (2011) London.
4. Transnational Criminal Activity: (2000) A Global Context August 17. Report № 1.
5. Volevodz, A.Q. (2002) Pravovoye regulirovaniye novykh napravleniy mezhdunarodnogo sotrudnichestva v sfere ugolovnogo protsesssa. M.: OOO İzd-vo "Yurlitinform."
6. Menzhega, M.M. (2020) K voprosu o kriminalisticheskoy klassifikatsii transnatsional'nykh kiberprestupleniy // Problemy bor'by s prestupnost'yu v usloviyakh tsifrovizatsii: teoriya i praktika: sb. st. XVIII mezhdunar. nauch.-prakt. konf. «Ugolovno-protsessual'nyye i kriminalisticheskiye chteniya na Altaye». XVI. Barnaul.
7. Khizhnyak D.S.(2018) Informatsionnyye modeli transnatsional'noy kriminal'noy deyatel'nosti. M.:Yurlitinform.
8. Khizhnyak, D.S. (2020) Kriminalisticheskaya klassifikatsiya transnatsional'nykh prestupleniy // "Yurist-pravoved", № 2.

Rəyçi: h.ü.e.d. Kamil Səlimov

Göndərib: 03.02.2022

Qəbul edilib: 10.03.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2789-6919/07/11-14>

Gülnaz Qalib qızı Nəhmətova
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
nehmetovagulnaz@gmail.com

MƏKTƏBLİLƏRLƏ İŞDƏ KARTOQRAFİK METODUN TƏTBİQİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi müasir şəraitdə məktəblilərlə işdə kartoqrafik metodun tətbiqinin nəzəri əsaslarının xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə yönəlmişdir. Tədqiqatda məktəblilərlə işdə kartoqrafik metodun tətbiqinin nəzəri əsaslarının fəaliyyət prinsipləri sistemləşdirilərək kompleks araşdırılmışdır. Tədqiqat nəticəsində məktəblilərlə işdə kartoqrafik metodun tətbiqinin nəzəri əsaslarının spesifik xüsusiyyətləri təhlil edilmiş, həmçinin bu sistemdən istifadənin yüksək perspektivli olması müəyyən olunaraq Azərbaycanda bu sistemin tətbiqinin verə biləcəyi səmərələr qeyd olunmuşdur. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti məktəblilərlə işdə kartoqrafik metodun tətbiqinin nəzəri əsaslarının spesifik xüsusiyyətlərindən yararlanaraq, əsaslı şəkildə məktəblilərlə iş prinsipinin geniş miqyasda yaradılmasıdır.

Açar sözlər: *Kartoqrafiya, metod, tətbiq, nəzəri, əsas, məktəbli.*

Gulnaz Galib Nehmetova

THEORETICAL BASIS OF APPLICATION OF CARTOGRAPHIC METHOD IN WORK WITH SCHOOLCHILDREN

Abstract

The main purpose of the research is to study the features of the theoretical basis for the application of the cartographic method in working with students in modern conditions. The study systematizes the principles of operation of the theoretical foundations of the application of the cartographic method in work with students. As a result of the research, the specific features of the theoretical basis of the application of the cartographic method in the work with schoolchildren were analyzed, as well as the benefits of the application of this system in Azerbaijan were noted. The practical significance of the research is the large-scale establishment of the principle of working with students, based on the specific features of the theoretical basis for the application of the cartographic method in work with students.

Key words: *Cartography, method, application, theoretical, basic, student.*

Giriş. Tədqiqatın əsas məqsədi müasir şəraitdə məktəblilərlə işdə kartoqrafik metodun tətbiqinin nəzəri əsaslarının xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə yönəlmişdir. Tədqiqat işi müqayisəli təhlil və məntiqi ümumiləşdirmə kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir.

Tədqiqatda məktəblilərlə işdə kartoqrafik metodun tətbiqinin nəzəri əsaslarının fəaliyyət prinsipləri sistemləşdirilərək kompleks araşdırılmışdır. Həmçinin tədqiqat işində məktəblilərlə işdə kartoqrafik metodun tətbiqinin nəzəri əsaslarının müasir dövrdəki vəziyyəti analiz edilmişdir.

Tədqiqat nəticəsində məktəblilərlə işdə kartoqrafik metodun tətbiqinin nəzəri əsaslarının spesifik xüsusiyyətləri təhlil edilmiş, həmçinin bu sistemdən istifadənin yüksək perspektivli olması müəyyən olunaraq Azərbaycanda bu sistemin tətbiqinin verə biləcəyi səmərələr qeyd olunmuşdur.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri daha geniş praktik informasiya tələb etməsidir. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti məktəblilərlə işdə kartoqrafik metodun tətbiqinin nəzəri əsaslarının spesifik xüsusiyyətlərindən yararlanaraq, əsaslı şəkildə məktəblilərlə iş prinsipinin geniş miqyasda yaradılmasıdır.

Xəritə üzərində aparılan işləri funksiyaların görə üç qrupa bölmək olar:

1. Təhsilverici məqsədi

- şagirdlərdə xəritəni oxuma bacarıqları formalaşdırmaq.
- xəritə üzərində ölçmə və hesablama işlərinin aparılmasının üsul və metodlarını öyrətmək.
- xəritəyə əsasən hər hansı obyektin səciyyəsinə verməyi öyrətmək.

2. Tərbiyəedici məqsəd

- xəritəyə əsasən coğrafi hadisə, proses və faktlar arasında olan münasibətləri, asılılıqları, səbəb-nəticə əlaqələrini açmaq və şagirdlərdə «təbiət və təsərrüfat», «cəmiyyət və təbiət», «təbiət-insan təsərrüfatı» dünyagörüşünü yaratmaq [Seyfullayeva, N. 2011, s. 328-329].

- təbii şərait və ehtiyatlardan səmərəli istifadəsi və onların ərazinin iqtisadi potensialı ilə əlaqələndirilməsi, vətənə məhəbbət, ideyaların aşılması [Seyfullayeva N. 2011, s. 328-329].

3. İnkişafetdirici məqsəd

- şagirdlərdə coğrafi və kartoqrafik bilik və problemlərə maraq oyatmaq [Seyfullayeva.N. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Bakı, 2011, səh 328-329].

- xəritələrdə hissi olaraq qavranılan hadisə və proseslərin mahiyyətinə nüfuz etmək, məntiqi əlaqə qurmaq [Seyfullayeva N. 2011, s. 328-329].

- şagirdlərin təxəyyül, təfəkkür, nitq qabiliyyətini, məkan və zaman təsəvvürlərini inkişaf etdirmək və s [Seyfullayeva N. 2011, s. 328-329].

Məktəbdə xəritədən istifadə iki əsas və bir-biri ilə sıx əlaqəli vəzifəni həll edir: birincisi, o, fiziki və iqtisadi coğrafiyanın öyrənilməsinə kömək edir, ikincisi, kartoqrafiya bacarıqlarını formalaşdırır, hər bir insan üçün mütləq zəruri olan kartoqrafik savadın əsasını qoyur. Məktəb proqramları kartoqrafiya məsələlərinin geniş spektrinin öyrənilməsinə nəzərdə tutur: xəritənin əsas elementləri, onun riyazi əsasları, şərti işarələr, kartoqrafik təsvir üsulları, xəritələrin növləri və onlarla işləməyin müxtəlif üsulları haqqında təsəvvürlər yaradır. Bunlar interaktiv təlim metodları ilə də çoxşaxəli şəkildə həyata keçirilə bilər. [Qədimova X., 2005, s. 58]

Məktəblilər müxtəlif xəritələrdən istifadə etməyi, onların məzmununu təhlil etməyi, onların üzərində müəyyən ölçmə işləri aparmaq üçün xəritələr seçməyi öyrənirlər. Məktəb xəritələrindən və atlaslarından istifadə etməklə müxtəlif kartometrik təyinatlar və hesablamalar aparmaq mümkündür:

- məsafələrin,
- sahələrin,
- həcmələrin,
- sıxlıqların,
- hadisələrin ərazi üzrə yayılmasının vahidliyinin müəyyən edilməsi.

Belə praktiki işlərin aparılması zamanı təkcə böyük idrak dəyəri deyil, həm də tərbiyəvi əhəmiyyəti olan tədris xəritələri və atlasları geniş cəlb etmək lazımdır. Atlaslarda doğma torpağın, ölkənin və bütövlükdə dünyanın təbiəti, iqtisadiyyatı, əhalisi və mədəniyyəti əks olunub. Atlaslardan coğrafiya dərslərində və ekskursiyalarda, gəzintilərdə, müxtəlif yerlərə səyahətlərdə istifadə oluna bilər.

Vurgulamaq lazımdır ki, məktəb təhsilində xəritədən istifadə edilərkən onun üzərində nəinki müəyyən hesablamalar və ya məşqlər aparmaq, ən əsası isə müasir geoelmlərdə və cəmiyyətdə kartoqrafiyanın əhəmiyyətini və yerini göstərmək dəyərlidir. Bu, çox əlavə vaxt tələb etmir, lakin yeni görünüş, kartoqrafik dünyagörüşü və materialın fərqli təqdimatı lazımdır [Ümumi təhsilin fənn standartları (I-XI siniflər)].

Bir daha qeyd etmək lazımdır ki, tədris prosesində kartoqrafik metod coğrafi anlayışların formalaşdırılmasına, konkretləşdirilməsinə və möhkəmləndirilməsinə xidmət edir, şagirdlərin yaradıcı təxəyyülünü, yaddaşını, məntiqi təfəkkürünü, təhlil etmək, müqayisə etmək, müqayisə etmək, əlaqələr qurmaq bacarığını inkişaf etdirir, həmçinin coğrafi təfəkkür formalaşdırmaqdır [6].

Məktəb təhsilində uşaqların tədqiqat və praktiki fəaliyyətini prinsipə və xüsusən də kartoqrafik metoddan istifadə edərək coğrafiyada xarakterizə etməzdən əvvəl, müasir təhsil prosesində hazırda hansı tendensiyaların müşahidə edildiyini nəzərdən keçirək. Bu, tələbələrin elmi-tədqiqat fəaliyyətinin təşkilinin praktik həyata keçirilməsinin hansı əsasda və hansı yanaşma əsasında qurulmasını başa düşməyə imkan verəcəkdir [Seyfullayeva N., Əliyeva E. s.9].

Aydın ki, kartoqrafiyanın tədrisi həm ali məktəblərdə, həm də orta məktəblərdə coğrafi təhsilin özünün bünövrəsini, təşkil etməlidir.

Bütün bunlar “Coğrafiyanın tədrisi metodikası” kursunun proqramında xəritələrin təhlili və istifadəsi üsulları bölmələrinin gücləndirilməsini, coğrafiya fənni üzrə məktəb kurikulumunda isə kartoqrafiya, xəritələrdən istifadə, coğrafi məlumatların əldə edilməsi bölmələrinin daxil edilməsini tələb edir. xəritələrdən. Bununla belə, məktəb proqramlarının imkanları məhdud deyil.

Hazırda ən vacib və etibarlı məlumat mənbələrindən biri coğrafi xəritədir. O, dünyanın mənzərəsinin strukturunu, onların qanunauyğunluqlarını və məkan paylanmasını, hadisələr və ya onların dinamikası arasındakı qarşılıqlı əlaqəni, monitorinq və proqnozlaşdırma vasitəsini bilməyə imkan verir, coğrafi sərişələrin əsasını təşkil edən kartoqrafik bacarıqlar toplusunu formalaşdırır.

Kartoqrafik metoddan istifadə qlobal naviqasiyanın inkişafı kontekstində peşəkar və gündəlik problemlərin həlli üçün zəruridir.

Coğrafiya yeganə məktəb fənni olaraq coğrafi xəritə ilə işləməyin əsasını təşkil edir, kartoqrafik savadın əsasını təşkil edən kartoqrafik bilik və bacarıqlara yiyələnməyi tələb edir.

Müvafiq olaraq, ümumi orta coğrafi təhsilin mühüm vəzifələrindən biri də şagirdlərin kartoqrafik savadının formalaşdırılmasıdır.

Müasir ümumi orta coğrafi təhsildə müəyyən ziddiyyətlər mövcuddur - ümumi orta coğrafi təhsilin müasir məqsədləri, onun müasirləşdirilməsinin əsas ideyaları və şagirdlərin kartoqrafiya hazırlığının məzmunu, habelə kartoqrafiya elminin müasir inkişaf səviyyəsi arasında, məktəb proqramlarının və coğrafiyanın tədrisi vasitələrinin mühafizəkarlığı vardır.

Müasir məktəbdə xəritələrə yanaşma çoxdan köhnəlmişdir və məktəbdə kartoqrafiya əsaslarının tədrisinin mövcud üsul və vasitələrinə keyfiyyətə yenidən baxılmasını tələb edir.

Tədqiqatın kartoqrafik metodu elmi metodun bütün xüsusiyyətlərinə malikdir. O, dəqiq müəyyən edilmiş bir sıra tapşırıqlara, kartoqrafik təsvirin təhlili və dəyişdirilməsi üçün xüsusi və bir-biri ilə əlaqəli metodlar sisteminə malikdir.

Metodun sürətli inkişafı və təkmilləşdirilməsi dövrü nisbətən yaxınlarda başlamışdır, lakin onun etibarlılığını və effektivliyini dəfələrlə sübut etmişdir. Metodun inkişafı bir neçə istiqamətdə gedir [Kərimova, F., M.Əhmədova, 2005, s.35].

Əsas perspektivlər kompleks tematik xəritəçəkmənin tərəqqisi, yeni tipli xəritələrin və atlasların, o cümlədən onlar üzərində elmi tədqiqatların aparılması üçün xüsusi hazırlanmış xəritələrin və atlasların yaradılması ilə bağlıdır [7].

Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasının dünya mədəniyyətinə daxil olması, informasiyalaşdırma, ənənəviləşdirmə və qloballaşma proseslərinə məruz qalaraq, Azərbaycan tərbiyə və təhsil sistemini tam hüquqlu bir şəxsiyyətin mədəni inkişafı üçün strategiyalar tapmaq problemi ilə qarşı-qarşıya qoyur.

Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu Boloniya prosesi, təhsil prosesinin başlandığı andan hər bir insanın potensialının inkişafını aktivləşdirməyə və fərdi inkişafa aparmağa yönəlmiş vahid təhsil məkanının yaradılması istiqamətində qlobal tendensiyaları xarakterizə edir.

Məktəb təhsili çərçivəsində səriştə əsaslı yanaşmanın təhsilin ilkin pillələrindən ali təhsilə qədər varisliyi sistemində orta həlqə kimi başa düşülməsi məktəblilərdə gələcək mütəxəssis kimi bəzi əsas sistemli bacarıqların formalaşdırılmasını nəzərdə tutur ki, bu bilik və bacarıqlarla bağlıdır [8].

Tədqiqatın yeniliyi ondan ibarətdir ki, tədrisdə xəritə ilə işin innovativ üsullarından istifadə olunarsa, bilik, bacarıq və bacarıqların mənimsənilməsi prosesi daha səmərəli olar, şagirdlərin idrak marağı artar.

Tədris prosesində coğrafi anlayışların formalaşdırılmasına və konkretləşdirilməsinə, şagirdlərin yaradıcı təxəyyülünün, yaddaşının, məntiqi təfəkkürünün inkişafına, təhlil, müqayisə, əlaqələr qurmaq və coğrafi təfəkkürün formalaşdırılmasına xidmət edir [9].

Nəticə. Yerli məktəblərdə coğrafiya kursunda kartoqrafik bilik və bacarıqların erkən formalaşdırılması üzrə qarşıya qoyulan vəzifələrin uğurla həyata keçirilməsi üçün bütün elementləri özündə birləşdirən pedaqoji tapşırıq və pedaqoji texnologiyadan ibarət metodik sistemin modeli hazırlanmalı bir-biri ilə bağlı olmalı və şərtlənməlidir.

Tədqiqat zamanı müəyyən edilmişdir ki, məktəblilərin kartoqrafik bilik və bacarıqlara erkən öyrədilməsi metodik sisteminin səmərəli fəaliyyət göstərməsinə aşağıdakı metodoloji şərtlər kömək edir:

a) “Doğma diyar” kursu üzrə kartoqrafiya təminatının minimum və genişləndirilmiş komplektinin müəyyən edilməsi;

b) “Doğma diyar” kursunun kartoqrafik təminatı üçün əsas kimi yerli səviyyəli tarix atlasının modelinin işlənilib hazırlanması;

c) “Doğma diyar” kursu üzrə kartoqrafiya dəstəyi ilə işləmək üçün gözlənilən təlim nəticəsi ilə təlim tapşırıqları toplusunun işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi .

ƏDƏBİYYAT

1. Seyfullayeva, N. (2005) Coğrafiyanın tədrisi metodikası, Bakı : “EMK” nəşriyyatı
2. Seyfullayeva, N. Əliyeva, E. (2009) Coğrafiya fənni üzrə təlimin təşkili formaları və üsulları, Bakı: “EMK” nəşriyyatı
3. Kərimova, F. Əhmədova, M. (2005) İnteraktiv kurrikulumun mahiyyəti və nümunələr, Bakı: Elm.
4. Qədimova, X. (2005) İnteraktiv təlim metodları, Bakı
5. Ümumi təhsilin fənn standartları (I-XI siniflər), (2012) Bakı: Mütərcim.
6. http://anl.az/down/meqale/az_muellimi/2010/fevral/107107.htm
7. <https://az.drunkentengu.com/kartograficheskiy-metod-5704>
8. <https://zekalar.edu.az/2014/10/>
9. <https://coqrafiya.blogspot.com/2013/09/cografiya-tdrisinin-baslca-prinsiplri-v.html>

Rəyçi: p.ü.f.d. Xanım Qədimova

Göndərilib: 10.02.2022

Qəbul edilib: 19.03.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2789-6919/07/15-19>

Dərya Təngiz qızı Rəşidzadə
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
daryarashidzada@gmail.com

ERMƏNİSTANIN AZƏRBAYCANA TƏCAVÜZÜ NƏTİCƏSİNDƏ DİNC ƏHALİNİN, XÜSUSƏN DƏ UŞAQ HÜQUQLARININ POZULMASI

Xülasə

Tarixən də öz terrorçu, vəhşi, amansız əməlləri ilə tanınan ermənilərin Azərbaycana qarşı təxribat və təcavüzləri hər zaman davam etmişdir. Atəşkəs dövründə də dəfələrlə sülh rejimini pozmuş və bu zaman xüsusilə dinc əhalini, ələxsus da uşaq və qadınları hədəf seçmişdir. Onların təxribatları ən sonda 2020-ci il 27 sentyabrda İkinci Qarabağ müharibəsinə gətirib çıxardı. Müharibə zamanı döyüş meydanında qalib gələ bilmədiyini gören mənfur düşmən yenə də adəti üzrə dinc əhalini, əsasən də uşaqları öz silahlarının hədəfinə çevirdilər. Mənfur düşmənin hücumları ən çox uşaqlarda dərin və silinməz mənəvi-psixoloji yaralar açmışdır. Bu məqalədə də ermənilərin əməlləri nəticəsində dinc əhalinin, eləcə də uşaqların pozulmuş hüquqlarına diqqət yetirilir.

Açar sözlər: erməni terror, dinc əhali, uşaqlar, hüquqlar, beynəlxalq konvensiyalar

Darya Tengiz Rashidzadeh

VIOLETION OF THE RIGHTS OF THE CIVILIAN POPULATION ESPECIALLY CHILDREN AS A RESULT OF THE ARMENIAN AGGRESSION AGAINST AZERBAIJAN

Abstarct

Historically, the provocations and aggression of Armenians against Azerbaijan, known for their terrorist, savage and ruthless actions, have always continued. During the ceasefire, he repeatedly violated the peace, targeting civilians, especially children and women. Their provocations eventually led to the Second Karabakh War on September 27, 2020. Seeing that they could not win on the battlefield during the war, the hated enemy, as usual, again targeted the civilian population, especially children, with their weapons. The attacks of the hated enemy have opened deep and indelible moral and psychological wounds in most children. This article also focuses on the violated rights of civilians, as well as children, as a result of the actions of Armenians.

Keywords: Armenian terror, civilian population, children, rights, international conventions

Giriş. Beynəlxalq humanitar hüquq üç sənəddə öz əksini tapmışdır: 1907-ci il Quruda müharibə qanunlarına və adətlərinə dair Haaqa Konvensiyaları və onun əlavəsi, Beynəlxalq silahlı münaqişələrin qurbanlarının müdafiəsi ilə bağlı 12 avqust 1949-cu il tarixli Cenevrə konvensiyalarına və 1977-ci il Cenevrə Konvensiyalarına Əlavə Protokol və insan hüquqlarına hörmət prinsipini əks etdirən digər beynəlxalq hüquq sənədləri. Beynəlxalq sənədlər silahlı münaqişələrdə vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsi üçün mühüm mexanizmdir və bu sənədlər BMT Təhlükəsizlik Şurasına insan hüquqlarının müdafiəsində kömək edə bilər. Bununla belə, yuxarıda qeyd olunan beynəlxalq sənədlərlə yanaşı insan hüquqlarına hörmətlə birbaşa bağlı olan bir çox başqa konvensiyalar, o cümlədən “İnsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqların Müdafiəsi üzrə” Avropa Konvensiyası, 9 dekabr 1948-ci il tarixli “Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında” Konvensiya, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyası tərəfindən 17 dekabr 1979-cu ildə qəbul edilmiş “Əsirlərin Girov götürülməsinə qarşı Beynəlxalq Konvensiya”, 10 dekabr 1984-cü ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edilmiş “İşgəncə və digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftara qarşı” Konvensiya, “Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğvi haqqında”

Konvensiya, 1989-cu il “Uşaq Hüquqları Konvensiyası” BMT-nin üzvü olan Ermənistan tərəfindən dəfələrlə pozulub. Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzü nəticəsində 20 mindən çox Azərbaycan vətəndaşı həlak olmuş, 100 min nəfər yaralanmış, 50 min nəfər isə əlil olmuşdur. 1 milyondan çox insan, o cümlədən 200 mindən çox uşaq işğal olunmuş ərazilərdə işgəncələrə və qeyri-insani rəftara məruz qalmış, öz yurd-yuvasından didərgin düşmüş, öz doğma torpaqlarından qaçqın düşmüşdür. Azərbaycan Respublikasının Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyasının 2019-cu il 1 fevral tarixli məlumatına əsasən, Dövlət Komitəsi tərəfindən qeydiyyata alınmış itkin düşmüş şəxslərin sayı 3888 nəfərdir. Onlardan 3170-i hərbi, 718-i mülki şəxs, 71-i uşaq, 266-sı qadın, 326-sı qocadır [Dadaşova, R. 2020, s.59].

27 sentyabr 2020-ci il tarixində atəşkəs rejimini kobud şəkildə pozan Ermənistan silahlı qüvvələrinin bölmələri cəbhə boyu Azərbaycan silahlı qüvvələrinin mövqelərinə intensiv zərbələr endirərək, habelə Tərtər, Ağdam, Füzuli və Cəbrayıl rayonlarının yaşayış məntəqələrini qəsdən artilleriya atəsinə tutmaqla Azərbaycana qarşı növbəti təcavüzə başlamışdır. Sonrakı günlərdə əhalinin sıx məskunlaşdığı yaşayış məntəqələri – Şəmkir, Beyləqan, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Goranboy, Tərtər, Bərdə, Ağcabədi və Gəncə şəhəri güclü, o cümlədən orta mənzilli raketlərlə bombardmana məruz qalmışdır [11].

Nəticədə Azərbaycanın mülki əhalisi və hərbi qulluqçuları arasında itkilər olub. Bir çox evlərə və digər mülki infrastrukturaya külli miqdarda ziyan dəyib.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı yeni təcavüzü beynəlxalq hüququn fundamental norma və prinsiplərinin, beynəlxalq humanitar hüququn, o cümlədən 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarının və onun Əlavə Protokollarının kobud şəkildə pozulmasına səbəb olmuşdur. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 1993-cü il tarixli 874, 884 sayılı fərmanları Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindən dərhal və qeyd-şərtsiz çıxarılmasını tələb edir [11].

Oktyabrın 11-nə olan məlumata görə, ağır artilleriya atəşi nəticəsində uşaqlar və qocalar da daxil olmaqla, ümumilikdə 41 mülki şəxs həlak olub, 211 mülki şəxs yaralanıb. Silahlı hücum nəticəsində 1165 fərdi yaşayış evi, 57 yaşayış binası və 146 mülki infrastruktur zədələnərək yararsız hala düşüb [11].

Mülki şəxslərə məxsus avtomobillər yararsız hala düşüb, çoxsaylı xırda və iri buynuzlu heyvanlar, ot tayaları da məhv edilib. Su, enerji və digər mülki infrastrukturaya böyük ziyan dəyib.

Ermənistan silahlı qüvvələri beynəlxalq humanitar hüququ, xüsusən 1949-cu il Birinci Cenevrə Konvensiyasının 35-ci maddəsini kobud şəkildə pozaraq təcili tibbi yardım maşınlarını və tibb müəssisələrini belə öz hədəfinə çevirir.

Ermənistanın hərbi təcavüzünü dəf etmək, Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə tanınmış əraziləri daxilində mülki əhalinin və sıx məskunlaşmış yaşayış məntəqələrinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri əks-hücum tədbirlərinə başlayıb. Azərbaycan özünümüdafiə hüququndan istifadə edərək öz suveren torpağında fəaliyyət göstərir və mülki əhalisi üçün gözlənilən təhlükənin qarşısını almaq və onların təhlükəsizliyini təmin etmək üçün beynəlxalq humanitar hüquqa tam uyğun olaraq adekvat və mütənasib tədbirlər görür.

Azərbaycan Respublikasının siyasi və hərbi rəhbərliyi əks-hücum əməliyyatları başlayandan bəri dəfələrlə bəyan edib ki, hədəfdə yalnız hərbi obyektlər olacaq, işğal olunmuş ərazilərdə yaşayan mülki şəxslər, eləcə də oradakı mülki infrastruktur hədəfə alınmayacaq. Oktyabrın 4-də Müdafiə Nazirliyi həmin mülki əhaliyə rəsmi müraciət edərək onları münafişə zonasından, xüsusilə Ermənistan silahlı qüvvələrinin atəş nöqtələrindən, hərbi obyektlərindən və hərbi infrastrukturundan uzaq durmağa çağırıb. Nazirlik daha sonra bildirib ki, onların münafişə zonasından çıxarılması üçün müvafiq şərait yaradılacaq və bütün hüquqları qorunacaq.

Tarixən də özünün terrorçu siyasəti ilə tanınan Ermənistan hökuməti İkinci Qarabağ Müharibəsində də öz əməllərindən geri qalmadı. Döyüş meydanında məğlub olduğunu görən mənfur düşmən yerli dinc əhalini, əsasən də qocaları, qadın və uşaqları hədəfinə çevirdi. Özünü bütün dünya xalqlarına soyqırımına uğramış “zavallı” xalq olaraq tanıtmaya çalışan erməni terrorçuları Ermənistan və Azərbaycan arasında 30 ildir gedən Dağlıq Qarabağ münaqişəsi dövründə hər zaman qadın və uşaqlara qarşı istər fiziki, istər mənəvi, istərsə də psixoloji işgəncələr, sülh və insanlıqdan uzaq cinayətlər törətmişlər. Ən çox Xocalı soyqırımından bəhs edilsə də, ermənilər Qaradağlı faciəsi, eləcə də Ağdaban və Ballıqaya qırğınları

zamanı da dinc insanlara və əlbəttə ki, öz vəhşi təbiətlərinə uyğun qadın və uşaqlara qarşı misli görülməmiş, amansız vəhşiliklər göstərmişlər [Həsənov, Ə.M. 2017, s.234; 9].

1994-cü ilin may ayının 12-də atəşkəs bağlanmasına baxmayaraq, düşmən daima atəşkəs rejimini pozmuşdur və İkinci Qarabağ Müharibəsi başlayana qədər 32 azərbaycanlı uşaq düşmənin terror əməllərinin qurbanına çevrilmişdir. Bu uşaqlardan 13-ü öz həyatını itirmiş, 19-u isə ağır xəsarətlər alaraq yaralanmışlar [8].

Düşmənin 4 iyul, 2017-ci ildə Füzuli rayonunda yerləşən Alxanlı qəsəbəsini minaatanlar və ağır silahlarla hədəfə alması nəticəsində hələ 1 yaş 2 aylıq olan körpə Zəhra Quliyeva 1967-ci il təvəllüdü olan nənəsi Sahibə Quliyeva ilə birlikdə qətlə yetirilmişdir [8].

Avqustun 12-si 1949-cu ildə Cenevrə Konvensiyalarına əlavə edilmiş, eləcə də beynəlxalq silahlı qarşıdurmalar zamanı zərərçəkmişlərin himayə edilməsinə həsr olunmuş 1977-ci il tarixli birinci protokolun 37-ci bəndində qeyd olunmuş başlıca müddəaların birində deyilir ki, silahlı qarşıdurmada iştirak edən ölkələr dinc insanlara və sivil əhalinin obyektlərinə hörmət və diqqətlə yanaşmalı, tərəflər dinc əhalini hərbi qulluqçulardan, həmçinin də mülki obyektləri hərbi obyektlərdən fərqləndirməli, öz hərbi əməliyyatları zamanı da yalnız hərbi obyektləri hədəf almalıdırlar. Tarixən də hər zaman cinayət əməlləri cəzasız qalan, hər bir əməl və özbaşınalıqlarına göz yumulan ermənilər yenə də İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı oktyabrın 11-də, adətləri üzrə yenə gecə saatlarında hər kəs yuxuda olan zaman cəbhə bölgəsindən olduqca uzaqda yerləşən Azərbaycanın ikinci ən böyük şəhəri Gəncə qadağan olunmuş artilleriya ilə hədəfə alınmışdır. Dinc əhaliyə qarşı törədilmiş bu terror hadisəsinin nəticəsində qətlə yetirilmiş 10 sivildən 5-i qadın, yaralanan 34 sivildən 5-i uşaq, 10-u qadın idi. Respublikamızın, son dövrlərdə çiçəklənən Gəncə şəhərinə edilən raket hücumu nəticəsində uşaqlar yalnız fiziki xəsarət almadılar, bu onlar üçün həm də mənəvi və psixoloji travma oldu. Bu hadisədə 3 uşaq həm atasını, həm də anasını itirərək kimsəsiz qaldı. Ataları Anar Əliyev və anaları Nurçin Əliyevanı itirən 16 yaşlı Sevil ilə 8 yaşlı qardaşı Hüseyin kimsəsiz qaldı. Eyni zamanda, düşmənin mənfur planının qurbanı olan Ülvi Ələsgərov və Günay Əliyevanın 2 yaşındakı körpə Nilayları da kimsəsiz qaldı [8].

Ermənistan silahlı qüvvələri artilleriyadan, raketlərdən Şəmkir, Beyləqan, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Goranboy, Tərtər, Bərdə, Ağcabədi, Mingəçevir, Xızı, Tovuz, Yevlax və Gəncə şəhərlərini atəşə tutub. Sıx məskunlaşmış yaşayış məntəqələrinin qəsdən hədəfə götürülməsi nəticəsində 3-ü uşaq, 13-ü qadın və 25-i kişi olmaqla 41 mülki şəxs həlak olub. Beləliklə, 1-ci aralıq hesabatın oktyabrın 5-də açıqlanmasından sonra bir həftə ərzində mülki əhali arasında ölənlərin sayı 19 nəfər artıb [10].

Ümumilikdə 211 mülki şəxs ağır yaralanmışdır. Onların arasında qadın, qoca və uşaqlar da var. Təkcə Gəncə şəhərində 71 dinc sakin ağır yaralanmışdır [10].

Oktyabrın 10-da saat 12:00-dan etibarən humanitar atəşkəs rejiminin qüvvəyə minməsinə baxmayaraq, Rusiya Federasiyasının vasitəçiliyi ilə Moskvada əldə edilmiş razılaşmadan sonra Ermənistan silahlı qüvvələri əhalinin sıx məskunlaşdığı yaşayış məntəqələrində mülki əmlak və digər mülki infrastruktur obyektlərini hədəfə almaqda davam etmişdir.

Oktyabrın 10-dan 11-nə keçən gecə Gəncə şəhəri “Toçka-U” raket hücumlarına məruz qalmışdır. İlkin nəticəyə görə, 4-ü qadın olmaqla 9 mülki şəxs həlak olub. Sonradan verilən məlumatlara görə müharibə zamanı həlak olmuş 100 nəfərdən 27-si qadın, 12-si uşaq idi. 6-sı uşaq olmaqla 34 mülki şəxs ağır yaralanıb. 10-dan çox mənzil, 100-dən çox müxtəlif növ şəxsi əmlak ya dağıdılıb, ya da ciddi ziyan dəyib [10].

Mənfur düşmənin hədəfinə çevrilmiş dinc əhali içərisində yaranmış vəziyyətin ən çox təsir etdiyi qrup dünyanı hələ yenicə dərsk etməyə başlayan uşaqlardır. Müharibə zamanı hədəfini müharibə meydanından dinc əhalinin yaşadığı şəhərlərə yönləndirən düşmənin artilleriya atəşlərinin səsləri, xüsusən də bu partlayışların gecə yuxuda olan zaman törədilməsi, nəticədə öz valideyinlərindən birini, yaxud hər ikisini itirərək kimsəsiz qalmaları uşaqların psixologiyasına böyük təsir göstərmişdir. Eləcə də, bu təxribatlar nəticəsində neçə-neçə uşaq, körpə həlak olmuş və ya müxtəlif xəsarətlər alaraq yaralanmışdır.

Beləliklə, Ermənistanın Azərbaycana hücumu zamanı Birləşmiş Millət Təşkilatının “İnsan hüquqları və başlıca azadlıqların müdafiəsi barəsində”, “Soyqırımının qarşısının alınması və cəzalandırılması barəsində” və “Uşaq hüquqları barəsində” Konvensiyalarının müddəalarını kobud şəkildə pozmuşdur.

Törətdikləri əməllərlə Ermənistan bird aha bütün dünyaya terroru, Azərbaycan isə sülhü dəstəkləyən bir ölkə olduqlarını sübut və nümayiş etdirmiş oldular.

Avqustun 2-si, 2019-cu ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı silahlı qarşıdurmalar zamanı uşaqların vəziyyəti ilə bağlı 8591 nömrəli iclas təşkil etdi. Burada çıxış edən BMT baş katibi Antoniu Quterreş, son illərdə baş verən müharibə və münaqişələrdə uşaq hüquqlarının müdafiəsi üzrə qəbul edilmiş qərar və qətnamələrə əməl edilməməsini, bu qərar və qətnamələrdə müəyyən edilmiş öhdəliklərin kobudcasına pozulduğunu diqqətə çatdırmışdır. O, öz çıxışında vurğulamışdır ki, uşaqlar bütün müharibə və münaqişələrdə zərərliyə uğrayan ilk zərərçəkənlərdir. Bu müharibələr zamanı aldıkları istər fiziki, istər mənəvi, istərsə də psixoloji xəsarətlər onları uşaq illərindən məhrum edərək ruhlarında dərin və silinməz izlər qoyur və onları bütün həyatı boyu narahat edir [8].

Silahlı qarşıdurma və müharibə zamanı dinc əhalinin, xüsusən də uşaqların hüquqlarının müdafiəsi üçün 1907-ci ildə Quru müharibələrinin adət və qanunları barəsində Haaqa Konvensiyası, avqustun 12-si 1949-cu ildə Cenevrə Konvensiyaları, eyni zamanda iyunun 8-i 1977-ci ildə Cenevrə Konvensiyalarına I və II Əlavə Protokollar hazırlanaraq qəbul [8].

Erməni terrorçularının törətdiyi cinayətlərə beynəlxalq aləmin səssiz qalması, uşaq və qadınların açıq hədəfə çevrilməsinə biganə münasibət bəsləməsi demokratiyaya və ümumilikdə bəşəriyyətə, ələxsus da insanların başlıca hüquq və azadlıqlarına qarşı ola biləcək ən böyük təhqir və hörmətsizlikdir. Baş verən bu hadisələrin hər biri dünyada haqq və ədalətin öz yerini tapacağına qarşı insanların inamını, ümidini itirmələrinə səbəb olsa da Azərbaycan öz əqidəsindən, amalından, yolundan dönmədi və öz gücü hesabına hiyləgər, mənfur, insanlıqdan uzaq düşmən üzərində qələbə qazandı və tarixi ədaləti bərqərar edərək bunu bütün dünyaya nümayiş etdirdi. 44 günlük Vətən Müharibəsində qazandığımız bu qələbə bir daha ordumuzun gücünü, Ali Baş Komandanımızın səriştəsini, idarəçiliyini, xalqımızın birliyini bir daha gözlər önünə çıxardı və bu qələbə haqqı, ədaləti bərqərar etmək yolunda hər zaman sülh yolunu seçməyə çalışan, müharibəni yalnız müharibə meydanında aparən bizlərə nəsib oldu.

Nəticə. Ermənistanın 2020-ci il sentyabrın 27-də səhər tezdən başlayan təcavüzünün yeni mərhələsi artıq insan hüquqlarının ciddi şəkildə pozulmasına gətirib çıxarmışdır.:

1. Ermənistanın raket və artilleriya silahlarından mülki yaşayış məntəqələrini və obyektlərini, eləcə də həyatı əhəmiyyət kəsb edən infrastrukturaları qəsdən, fərq qoymadan və sisteməlik şəkildə hədəfə almaq üçün istifadə edir ki, bu da beynəlxalq humanitar hüququn kobud şəkildə pozulmasıdır və müharibə cinayətidir (İnsan hüquqları-Beynəlxalq müqavilələr toplusu, 1998).

2. Ermənistan Azərbaycan Respublikasının mülki əhalisinin yaşamaq hüququnu pozur.

3. İHAK-ın (İnsan Hüquqları üzrə Avropa Konvensiyası) 14-cü maddəsinin açıq şəkildə pozulması ilə milli və etnik mənsubiyyətə görə ayrı-seçkilik nəticəsində mülki şəxslərə və mülki infraqurata qəsdən hücumlar törədilmişdir. Məcburi köçkünlərin, onların evlərinin və digər şəxsi mülklərinin qəsdən hədəfə alınması xüsusi diqqəti cəlb edir. 1991-1994-cü illərdə Ermənistanın törətdiyi etnik təmizləmənin qurbanı olan onlar növbəti dəfə Ermənistanın hədəfinə çevrilirlər. Bu, müharibə cinayəti və insanlığa qarşı cinayətdir (İnsan hüquqları-Beynəlxalq müqavilələr toplusu, 1998).

4. Ermənistan hərbi əməliyyatlar zamanı beynəlxalq humanitar hüququn qadağan etdiyi silah və üsullardan intensiv şəkildə istifadə edib. Tibb müəssisələri və nəqliyyat vasitələri 1949-cu il Birinci Cenevrə Konvensiyasının 35-ci maddəsinə pozaraq hədəfə alınıb.

5. Təhsil obyektlərinə qəsdən və ayrı-seçkilik etmədən hücumlar 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarına I Əlavə Protokolun 51 və 52-ci maddələrinin pozulmasını təşkil edir. Bu, həmçinin Maddədə nəzərdə tutulduğu kimi, hədəflənmiş ərazilərdə yaşayan məktəblilərin təhsil hüququnun pozulmasıdır.

6. Mülki əhalinin şəxsi mülkiyyətinə ciddi ziyan dəymişdir. Nəticədə onların evləri, mal-qarası, nəqliyyat vasitələri və digər şəxsi əmlakı dağıdılıb və zədələnib ki, bu da onların mülkiyyət hüququnun pozulması deməkdir (İHAK-ın 1-ci Protokolunun 1-ci maddəsi) (İnsan hüquqları-Beynəlxalq müqavilələr toplusu, 1998).

7. Ermənistan öz nəzarəti altında olan mülki şəxslərə münasibətdə beynəlxalq insan hüquqları və humanitar hüquq üzrə öhdəliklərini pozur. Bura digərləri ilə yanaşı, Cenevrə Konvensiyalarına I Əlavə Protokolun 58 (c) və 77 (c) maddələri, eləcə də Uşaq Hüquqları Konvensiyasının 38-ci maddəsi daxildir.

Beləliklə, təqdim olunan məqalədə Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü nəticəsində yerli dinc əhalinin, xüsusən də uşaqların pozulmuş hüquqları müəyyən edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan BMT ailəsində (2000) Bakı: Elm.
2. Dadaşova, R. (2020) Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü: əsir və girovların hüquqlarının pozulması (Armenia's Military Aggression Against Azerbaijan: Violation of the Rights of Captives and Hostages). İstanbul: Avrasiya Tədqiqat Jurnalı.
3. Dadaşova, R.B. (2018) Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü zamanı uşaq hüquqlarının pozulması. II Beynəlxalq Türk dünyası təhsil dünyası və sosial elmlər konqresi. 6.cild, Sosial humanitar və inzibati elmlər-2. Ankara.
4. Əhmədov, E.I. (2013) Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü: Etnik təmizləmə, soyqırım, terror, işğal. II kitab. Bakı: "Letterpress "nəşriyyat evi.
5. Erməni cinayətləri (sənədlər əsasında) (2004) Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi. I c., Bakı: Vətən.
6. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi (2005) Tammətənlı elektron materiallar məcmuəsi. Bakı.
7. Həsənov, Ə.M. (2017) Azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə və soyqırımı siyasətinin mərhələləri. (Azərbaycan, türk, rus, ingilis, fransız, alman, ərəb və Çin dillərində). Bakı :Zərdabi LTD.
8. <http://huquq.org.az/az/news/azerbaijan-igalci-ve-separatci-ermenistan-30-ildir-ki-beynelxalq-huquq-normalarini-pozur/>
9. <http://justiceforkhojaly.org/sites/default/files/publication/Ali%20Hasanov%20doc.-%20Khojaly.pdf>
10. <http://scfwca.gov.az/store/media/AilaqadinushaqJurnalB1.pdf>
11. <https://mfa.gov.az/files/shares/2nd%20interim%20report%20of%20Ombudsman.pdf>
12. İnsan hüquqları-Beynəlxalq müqavilələr toplusu (1998) Bakı: Azərbaycan.

Rəyçi: h.ü.f.d. Fərdin Xəlilov

Göndərilib: 11.02.2022

Qəbul edilib: 18.03.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2789-6919/07/20-24>

Ömər Taleh oğlu Allahverdiyev
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
magistrant
omer-allahverdiyev@bk.ru

VERGİ ÖDƏYİCİLƏRİNİN STİMULLAŞDIRILMASINDA VERGİ GÜZƏŞTLƏRİNİN VƏ VERGİ SİYASƏTİNİN İQTİSADI ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə

Mövzunun əsas məqsədi vergi siyasətində vergi ödəyicilərinin stimullaşdırılmasında vergi siyasəti, vergi strategiyası və vergi güzəştlərinin anlayışı, növləri və təsnifat bölgüsünün hüquqi və iqtisadi baxımından əsaslandırılmasıdır. Bununla yanaşı, mövzu müqayisəli hüquqi və iqtisadi təhlil, analitik təhlil kimi müvafiq tədqiqat üsullarından istifadə edilmişdir. Mövzuda vergi siyasəti, vergi strategiyası və vergi güzəştlərinin ilk öncə vergi ödəyicilərinə tətbiq edilməsinin iqtisadi əhəmiyyəti təhlil edilmişdir. Mövzunun praktiki əhəmiyyəti Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində nəzərdə tutulan vergi güzəştlərinin həm anlayışının, həm də növlərinin və təsnifat bölgüsünün qiymətləndirilməsində həm nəzəri, həm də praktiki köməklik göstərməsidir.

Açar sözlər: Vergi siyasəti, vergi strategiyası, tipləri və növləri, vergi güzəşti, təsnifat bölgüsü, növləri.

Omar Taleh Allahverdiyev

THE ECONOMIC IMPORTANCE OF TAX INCENTIVES AND TAX POLICY IN STIMULATING TAXPAYERS

Abstract

The main purpose of the topic is to explain the legal and economic aspects of tax policy, tax strategy and the concept, types and classification of tax incentives in stimulating taxpayers in tax policy. In addition, relevant research methods such as comparative legal and economic analysis, analytical analysis were used. The topic analyzes the economic importance of tax policy, tax strategy and the application of tax incentives to taxpayers in the first place. The practical significance of the topic is to provide both theoretical and practical assistance in assessing the concept, types and classification of tax benefits provided for in the Tax Code of the Republic of Azerbaijan.

Keywords: Tax policy, tax strategy, types and types, tax exemptions, classification, types.

Giriş. Hər bir dövlət mövcud vergi qanunvericiliyinə müvafiq olaraq vergi ödəyicilərini müəyyən edir və vergi ödəyicilərinə bu və ya digər formada vergi güzəştlərini tətbiq edərək ölkə iqtisadiyyatında baş verən iqtisadi proseslərə öz təsirini aktivləşdirir. Buna görə də inkişaf etmək istəyən dövlətin həyata keçirəcəyi siyasət alətlərindən biri də vergi ödəyicilərinə tətbiq edilən vergi güzəştlərinin iqtisadi əsasları və səmərəliliyidir. Dövlət tərəfindən həyata keçiriləcək vergi güzəştləri vergi ödəyicilərinə tətbiq ediləcək yeni tənzimləmələr şəklində özünü göstərir. Dövlət sektorunun maliyyələşdirilməsində ən mühüm gəlirlərdən biri olan vergilər bu makroiqtisadi məqsədlərə çatmağın başqa bir yolu olan vergi güzəşti siyasətinin aləti kimi öz yerini tutmuşdur. Vergi inzibatchılığının nöqtəyi-nəzərindən vergi güzəştləri qısamüddətli dövrdə buraxılan gəlirlərdən ibarətdir.

Vergi siyasətinin növləri və tipləri vergi güzəştlərinə tətbiqi baxımından tədqiqat edilib. Tədqiqatçılar vergi siyasətinin aşağıdakı növlərini qeyd edirlər [Vəliyev D.Ə., Balakışiyeva Y.N. və b. 2003 s.143-144], [Rzayev Z.H., Xəlilov Ş.İ. və b. 2008, s.250-251].

1. Vergi üsulları. Qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hallarda, tutma (vergi) və vergi güzəştləri üçün konkret bir dövr üçün qarşıda duran vergi məsələlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

2. Vergi qaydaları. Dövlət uzun dövrlü strategiyasını müəyyənləşdirərək, geniş miqyaslı problemlərin həyata keçirilməsini planlaşdırır.
3. Daxili siyasət. Hər bir dövlət öz suverenlik hüququndan istifadə edərək ölkə və ya ərazi vahidi çərçivəsində daxili vergi məsələlərinin həyata keçirilməsinin həllini nəzərdə tutur.
4. Xarici siyasət. Dövlət özünün tərəfdar çıxdığı beynəlxalq konvensiyalara müvafiq olaraq müxtəlif ölkələrin vergi sistemlərini öyrənməklə öz vergi qanunvericiliyini təkmilləşdirilməsinə, iqtisadi vergitutma prinsipinin aradan qaldırılmasına və onların vahid qaydaya salınmasına yönəldilir.
5. Üfüqi siyasət. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 72-ci maddəsinə müvafiq olaraq maliyyə böhranı vəziyyətində belə böhranın qısa zaman kəsiyində məhv edilməsi və əvvəlki iqtisadi vəziyyətə geri dönmək üçün istifadə edilir.
6. Qeyri-bərabər siyasət. Hökumətin siyasətindən və həyata keçirdiyi islahatlardan asılı olmayaraq, bu və ya digər formada avtomatik surətdə həyata keçirilir. Bu özünü tənzimləmə şəraitində həyata keçirilən mexanizmlərin–quraşdırılmış özü tənzimləyicilərin köməyi ilə mümkün olur.

Vergi strategiyasının növləri. Dövlətin iqtisadi inkişafı, vəziyyətindən və cari mərhələsində asılı olaraq özünün düzgün hesab etdiyi məqsədlərə və hər bir dövlətin idarəetmə forması müxtəlif olduğundan tətbiq edilən vergi siyasətinin də müxtəlif tipləri mövcuddur. Buna görə də dövlətlərin idarəetmə formalarının müxtəlifliyini nəzərə alaraq aşağıdakı növləri mövcuddur [Musayev A.F. 2004, s.245].

1. Şaquli strategiya. Bu vergi siyasəti daha çox avtoritar dövlətlərdə daha çox həyata keçirilir. Dövlətin qərarı ilə vergi ödəyicilərinə verginin dərəcəsi yuxarı olmaq şərti ilə həyata keçirilir ki, bu da mahiyyət etibarilə ödəyicilərdən mümkün qədər çox maliyyə vəsaitləri toplamağa çalışır. Belə ki həm biznes fəaliyyəti üçün, həm də cəmiyyət üçün iqtisadi inkişaf üçün arzu olunan deyil. Belə siyasət konstitusiyada nəzərdə tutulan hallarda fəvqəladə və müharibə vəziyyətlərində, məsələn iqtisadi böhranlar, müharibələr zamanı həyata keçirilir. Belə siyasətin vergi ödəyicilərinə uzun müddət həyata keçirilməsi iqtisadi nəticələrə mənfi hallara meydan açmağa bilər. Məsələn, “Laffer əyrisi” buna əyani misaldır: “Böhran nöqtəsindən yuxarı nöqtə, mahiyyəti “qadağan olunmuş və ya əlverişsiz zonada, böhran nöqtəsindən aşağı nöqtə isə, mahiyyəti “normal və yaxud əlverişli zonada” vergi daxilolmaları artır, isə daxilolmalar azalır”.
2. Əlverişli strategiya. Daha çox demokratik dövlətlərdə həyata keçirilir. Dövlət biznes fəaliyyəti ilə məşğul olan sahibkarlar üçün vergi növlərinin dərəcələrini yüngülləşdirir, onlara normal imkan yaradaraq mümkün şəraitdə həm biznes mühiti, həm də vergi şəraiti yaradır.
3. Sosial yönümlü yüksək dərəcəli strategiya. Hökumət vergi ödəyicilər üçün yuxarı dərəcədə vergi növləri müəyyən etməklə əhalinin aztəminatlı qrupları üçün nəzərə cərpacaq sosialyönümlü müdafiə proqramları işləyib hazırlayır. Bu zaman dövlətin büdcə gəlirlərinin böyük hissəsi müxtəlif sosial proqramların yaradılmasına və sosial fondların artırılmasına yönəldilir.

Vergi güzəştləri müəyyən iqtisadi fəaliyyətlərin digərlərindən daha çox və daha sürətlə inkişaf etməsini təmin etmək məqsədi ilə müxtəlif üsullarla dövlət tərəfindən əhaliyə verilən maliyyə və ya qeyri-maddi dəstək, yardım və həvəsləndirmələr, iqtisadi inkişaf proqramları kimi başa düşülə bilər. Alimlərin yanaşmalarına görə, iqtisadi fəaliyyətin alt icra aləti kimi mühüm yer tutur. Bu gün bazarlar tədricən liberallaşmış, dövlətlər birbaşa istehsal fəaliyyətindən bazarlarda tənzimləmə və nəzarət fəaliyyətinə keçib, bazarların tarazlığının öz daxili dinamikası vasitəsilə müəyyən edilməsi prosesinə başlanılıb. Lakin bu prosesdə dövlətlər bazara müdaxilələrini azaltmamış, əksinə, inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr daha çox iqtisadi inkişaf proqramları və bununla da stimullar həyata keçirmişlər. Niyə dövlətlər belə bir sistemdə bazara müdaxilə edirlər? Nəyə görə vergi güzəştləri mexanizmləri hələ də tez-tez istifadə olunan iqtisadi siyasət alətidir? Müasir iqtisadiyyatın müdaxilə yanaşması çərçivəsində mülkiyyət hüquqlarının qorunması, bazarlar üçün tənzimləmə mühitini təmin etməklə yanaşı, bu suallara ən əsas cavab bazar uğursuzluqlarının aradan qaldırılması kimi göstərilə bilər. Məhz buna görə də vergi güzəştlərinin ilk növbədə tətbiq edilməsinə dair elmi yanaşmaları araşdırdıqdan sonra biznes subyektlərinə tətbiq edilməsinin hüquqi əsaslarını, iqtisadi əsaslarını təhlil edəcəyik.

Bəzi alimlər tərəfindən vergi güzəştlərinin anlayışı, təsnifat bölgüsü və növləri aşağıdakı qaydada təhlil edilmişdir.

“Vergi güzəşti dedikdə, vergi subyektlərinin qanunla nəzərdə tutulmuş vergini ödəməkdən tam və ya qismən şəkildə azad olması, vergitutma bazasının müəyyən dərəcədə azaldılması, verginin aşağı

dərəcələrlə hesablanma üsulu və ödənilməsi müddətinin artırılması üzrə qanunvericiliklə qeyd olunmuş hüquqları nəzərdə tutulur” [Seyfullayev İ. 2012, s.130].

“Vergi güzəşti dedikdə, vergi qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş hallarda vergi ödəyicilərinə müvafiq vergi növünü ödəməkdən tam və ya qismən şəkildə istisna etmək və ya azad olmaqdan ötrü təqdim olunan müstəsna hüquq başa düşülə bilər”. Vergi güzəştlərinin aşağıdakı növlərini qeyd edirlər.

1.İstisnalar.

2.Vergi krediti.

Təsnifat bölgüsü isə 1.Ayrı-ayrı subyektlərə verilən güzəştlər. 2.Obyektlərə verilən güzəştlər. 3.Vergi dərəcələri üzrə güzəştlər [Məmmədov F.Ə., Sadıqov M.M. s.215-217].

“Vergi güzəştlərini təsirinə və nəticələrinə görə isə aşağıdakı növlərə bölünür. “Stimullaşdırıcı və dəstəkləyici növlər” [Kəlbəyev, Y.A. 2005, s.302], [Kəlbəyev, Y.A. 2012, s.413].

“Vergi güzəştləri təqdim edilmə formalarına görə isə müvafiq növlərini qeyd etmək olar:

1.Çıxımlar

2.Vergi dərəcələri üzrə güzəştlər [Məmmədov Ə. 2015, s.174-175]

Türk alimlərinin fikrincə, “Vergi güzəşti müəyyən gəlir və ya gəlirin vergidən tam və ya qismən azad edilməsi və ya müxtəlif yollarla verginin təxirə salınması kimi müəyyən edilmək imkanına malikdir” [Təkin A. 2016, s. 307]

Rəqabət mühitinin tam mövcud olduğu hallarda, bazarlardakı qiymət mexanizmi sayəsində optimal resurs bölgüsü avtomatik olaraq baş verir. Qeyri-kamil rəqabətin mövcud olduğu bazarlarda resurslar düzgün və natamam bölüşdürülür, bəzi resurslar tam istifadə olunmur və boş qalır. Rəqabət şərtlərinin yerinə yetirilmədiyi hallarda dövlət bazarlara müdaxilə edə bilər və subsidiyalar vasitəsilə resursların səmərəli bölüşdürülməsini təmin etmək məqsədi daşıyır. Digər tərəfdən, son illərdə getdikcə liberallaşan dünya ticarəti və qloballaşma güzəştlərdən istifadəyə yeni bir ölçü açmışdır. Xüsusilə, qloballaşmanın iqtisadi və maliyyə təsirləri çərçivəsində yerli iqtisadiyyatlar daha geniş və dərin əlaqələri olan dünya bazarlarına inteqrasiya etməyə başlamışdır.

Bazarların inteqrasiyası isə şirkətlərə daha çox çeviklik təmin edir və investisiyalarını rəqabət üstünlüyü olan bölgələrə köçürməyə imkan verir. Bu inkişafı paralel olaraq mərkəzi və yerli hökumətlər investisiyaları artırmaq, məşğulluğu təmin etmək və regional inkişafı dəstəkləmək üçün təkə yerli deyil, həm də dünyada likvidliyə malik olan xarici kapitalı cəlb etməyə çalışıblar. Buna görə də, yuxarıda qeyd olunan məqsədlərlə yanaşı, xarici kapitalın cəlb edilməsində rəqabətli stimullardan istifadə olunmağa başlanmışdır. Büdcədən və ayrılmış resurslardan birbaşa və ya dolayısı ilə şirkətlərin müəyyən fəaliyyətlərini dəstəkləmək üçün hər cür proqramları əhatə edən vergi güzəştləri tədbirləri müxtəlif yollarla təsnif edilə bilər. Ən ümumi mənada bu tədbirləri “seçimli” və “avtomatik” olaraq iki yerə bölmək olar [Poole K.1999, s.51].

Seçimli güzəştlər mərkəzi və yaxud yerli qurumlara məzmun və ölçü kimi mühüm məsələlər üzrə qərarlar qəbul etməyə imkan verən təcrübələr kimi müəyyən edilir. Bu stimullarda icraçı qurum tərəfindən müəyyən prioritetlər müəyyən edilir və icra bu prioritetlərə uyğun həyata keçirilir. Əslində, müəyyən kriteriyalar nəzərə alınmaqla benefisiarlardan texniki-iqtisadi hesabatlar, biznes planları kimi sənədlər tələb oluna bilər və bu sənədlərə əsasən layihələrin güzəştlərin edilib-edilməyəcəyi müəyyən edilə bilər. Bəzi hallarda veriləcək təşviqin məbləği icraçı ilə benefisiar arasında aparılan danışıqlar və danışıqlar yolu ilə müəyyən edilə bilər.

Avtomatik güzəştlər qaydaları və məhdudiyyətləri qanuni qaydalarla müəyyən edilən dəstəklərdir. Qanunvericilikdə nəzərdə tutulan fəaliyyətlərin həyata keçirildiyi təqdirdə heç bir ayrı-seçkiliyə yol verilmədən ümumiyyətlə bütün şirkətlərə şamil edilir. Bu güzəştlərdə tətbiq olunacaq dəstəyin məbləği və subyektləri ətraflı müəyyən olduğundan, icraçı qurumların səlahiyyətləri məhduddur. Güzəştlərdə tədbirlərin digər təsnifatı onların təyinatına görə aparıla bilər. Bu kontekstdə dövlətin ümumi iqtisadi siyasəti çərçivəsində istehsalın, məşğulluğun və ixracın artırılması, regional inkişafın təmin edilməsi, elmi-tədqiqat və innovasiya fəaliyyətlərinin artırılması, ətraf mühitin qorunması kimi ümumi məsələlər.

Klassik türk iqtisadçıları klassik vergi güzəştlərini 3 növə bölürlər.

1.Sadə vergi güzəştləri.

2.Birbaşa Maliyyə güzəştləri.

3.Dolaylı Maliyyə güzəştləri. [Özdəmir B. 2006, s.35].

Hər birinin mahiyyəti belə qaydada izah edilir.

1.Sadə vergi güzəştləri. Müəyyən meyarlara cavab vermək şərti ilə adətən avtomatik olaraq tətbiq edilir. Ən çox investisiya və məşğulluq təşviq etmək üçün istifadə olunur. Məsələn, korporativ vergi güzəşti, vergi tətili, sürətləndirilmiş amortizasiya, investisiya müavinəti, sosial sığorta haqqı endirimi, gəlir vergisinin azaldılması, ƏDV və gömrük vergisindən azadolma.

2.Birbaşa Maliyyə güzəştləri. Ümumiyyətlə, selektiv şəkildə tətbiq olunur. Bəzi hallarda ətraflı biznes planları və texniki-iqtisadi əsaslandırma tələb oluna bilər. Dəstəyin miqdarı sövdələşmə yolu ilə müəyyən edilə bilər. Məsələn, qrantlar, subsidiyaladılmış kreditlər, borc zəmanətləri, nağd məşğulluq dəstəyi, aşağı və ya faizsiz kreditlər. 3.Dolayı Maliyyə güzəştləri. Ümumi ictimai maraqlara xidmət edəcək layihələrdə özəl sektoru dəstəkləməkdir. Məsələn, infrastruktur subsidiyaları, paylaşılan dövlət xidmətləri üçün subsidiyalar, fərdi işçi qüvvəsinin inkişafı proqramları.

Həmçinin, neo-klassik türk iqtisadçıları yeni nəsil vergi güzəştlərini də qeyd edirlər. Yeni nəsil vergi güzəştlərinin mahiyyəti innovasiya və “Ar-Ge” fəaliyyətlərini və yığın iqtisadiyyatlarını artırmaq üçün istifadə olunur. Onun məqsədi şirkətlərə orta və uzunmüddətli perspektivdə daimi rəqabət gücü təmin etməkdir. Məsələn, sahibkarlıq proqramları, “AR-Ge” güzəştləri, işçi qüvvəsinin təlimi, inkubasiya mərkəzləri, KOB-lara məsləhət dəstəyi.

Bəzi tədqiqatçı alimlər “vergi güzəşti” anlayışının qanundan çıxarılmasını əvəzində isə həm vergi, həm də büdcə qanunvericiliyində “vergi yardımı” anlayışının qanunvericiliyə daxil edilməsini təklif edirlər. Bununla yanaşı, yardımı dövlət büdcəsinin “xərclər” hissəsində və onun icrası barədə hesabatda əks olunmalıdır [Kəlbəyev Y.A., 2012, s.12].

Bəzi tədqiqatçıların araşdırmalarına əsasən vergi güzəştlərini ümumiyyətlə, amortizasiya ayırmalarını adlandırmağı məqsədə uyğun hesab edirlər. Fikrimizcə, amortizasiya ayırmalarını vergi güzəşti adlandırmaq düzgün deyil, çünki amortizasiya beynəlxalq mühasibat uçotuna əsasən “hesablama metodu” prinsipinə görə əsas vəsaitlərin dəyərinin hissə-hissə şəkildə xərc şəkildə silinməsidir.

Nəticə. Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikası demokratik, hüquqi dövlət olduğu üçün dövlət tərəfindən həyata keçirilən istər vergi üsulları, istərsə də veri strategiyası əvvəlcədən elə müəyyənləşdirilir ki, vergi ödəyicilərinə tətbiq edilən vergi güzəştlərinin səmərəliliyi özünü dövlətin həm daxili, həm də beynəlxalq əlaqələrində sübuta yetirir.

Vergi siyasəti vergi qoyma bazasının genişləndirilməsi üçün xarici ölkələrin mövcud vergi siyasətini araşdırmaqla vergi güzəştlərinin azaldılması hesabına iqtisadiyyata investisiya qoyuluşuna cəlb edilməsinə, rezident və qeyri-rezident vergi ödəyiciləri arasında vergi yükünün balanslaşdırılmasına, cəmiyyətin ayrı-ayrı təbəqələrinin gəlirlərinin nəzərə alınması, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına yönəldilməsi məqsədə uyğun hesab etmək olar.

Vergi güzəştləri dövlət tərəfindən həyata keçirilən vergi-büdcə siyasətinin hədəflərinə uyğun olaraq qanunvericiliklə təsbit edilmiş vergi öhdəliyinin həmin və ya digər qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada vergi ödəyicisinin müəyyən gəlirinin tam və ya qismən şəkildə azaldılması, həmçinin, əhalinin ayrı-ayrı sosial təbəqəsinin bəzi qrupları tərəfindən ödənilməli verginin təxirə salınması yaxud vergi yükünün yüngülləşdirilməsi şəkildə başa düşmək olar.

Vergi güzəştlərinin təsnifatını və konkret növlərini aşağıdakı qaydada bölgüsünü vermək fikrimizcə, həm hüquqi, həm də iqtisadi baxımından məqsədə uyğun hesab etmək olar.

1.Müddətinə görə: Daimi və müddətli vergi güzəştləri;

2.Əhatə dairəsinə görə: Bütün vergi ödəyicilərinə şamil olunan vergi güzəştləri; vergi ödəyicilərinin müəyyən kateqoriyasına şamil olunan vergi güzəştləri (Məsələn, “İstehsalatdan ayrılmaqla təhsil almağa göndərilmiş tələbələrə, aspirantlara (magistrələrə) müəssisələr tərəfindən ödənilən təqaüd məbləğlərinə münasibətdə müəyyən olunan vergi güzəştlərini”);

3.Subyektinə görə: Fiziki və hüquqi şəxslərə şamil olunan vergi güzəştləri.

4.Məqsədinə görə: Kommersiya və sosialyönümlü (Məsələn, “Əlillərə, müharibə veteranlarına, həlak olmuş döyüşçülərin ailə üzvlərinə”);

5.Xarakterinə görə: Şərti və Şərtsiz;

6.Tətbiq olunduğu vergi elementinin dəyişilməsindən asılı olaraq: a)Endirimlər (Məsələn, “Mənfəət və gəlir vergisinə münasibətdə tətbiq olunan endirimlər üzrə vergi ödəyicisinin ödəyə biləcəyi gəliri ilə yox, onun birbaşa xərcəliyi vəsaiti ilə bağlıdır”); b)Azadolmalar (Məsələn, “Sovet İttifaqı və Sosialist

Əməyi Qəhrəmanlarının, müharibə əlillərinin və qanunvericiliklə müəyyən edilmiş digər şəxslərin sahibliyində olan torpaq sahələrinə görə torpaq vergisinin məbləği 10 manat azaldılır”).

ƏDƏBİYYAT

1. Təkin, A. (2016) Vergi təşviqləri və ekonomik təsirlər, Sosial elmlər jurnalı.
2. Musayev, A.F. (2004) Vergi siyasətinin iqtisadi problemləri”. Çəşioğlu. Dərslik. Bakı.
3. Bildirici, Z. (1989) Çəşidli ölkələrdə və ölkəmizdə vergi təşviqləri, Əskişəhər: Anadolu Universiteti nəşriyyatı.
4. Vəliyev, D.Ə., Balakışiyeva, Y.N., Rəfibəyli, İ.R., İmanov, İ.R., Qarabalov, E.M. (2003) Vergi hüququ, Bakı: Çəşioğlu.
5. Məmmədov, Ə., Yusifov, C., Seyfullayev, İ. (2015) Bestpack. Bakı: Vergi və Tərəqqi.
6. Məmmədov F.Ə., M.M.Sadiqov, M.M., Musayev, A.F., Kəlbəyev, Y.A., Rzayev, Z.H. (2011) “Xarici ölkələrin vergi sistemi”, Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı.
7. Özdəmir, B. (2006) Qloballaşma şəraitində türk vergi sisteminin dəyərləndirilməsi, Ankara: Maliyyə və hüquq nəşriyyatı
8. Poole, K., George E., Erickcek, A. Donald, İannone, T. Nancy M., Pofen S. (1999) “Evaluating Business Development Incentives, National Association of State Development Agencies”, ACCRA, Washington, s.35-61, D.C.
9. Seyfullayev İ. (2012) “Vergi güzəştlərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin nəzəri-praktiki məsələləri”, “Azərbaycanın Vergi Jurnalı”, s.125-138, Bakı.
10. Şənyüz, D. (2005) Türk vergi sistemi, Ankara: “Yaklaşım” nəşriyyatı.
11. Rzayev, Z.H., Xəlilov, Ş.İ. (2008) İqtisadi tərəqqi və vergi siyasəti, Bakı: Çəşioğlu.
12. Kəlbəyev, Y.A. (2005) Fiskal siyasət və milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi problemləri. Monoqrafiya, Bakı: Elm, 468 s.
13. Kəlbəyev, Y.A. (2012) Vergi siyasətinin konseptual əsasları və praktiki aspektləri. Bakı:Elm.

Rəyçi: h.ü.f.d. Gülnaz Rzayeva

Göndərilib: 05.02.2022

Qəbul edilib: 15.03.2022

TEXNİKA ELMLƏRİ

TECHNICAL SCIENCES

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2789-6919/07/25-28>

Elvin Ramin oğlu Hacıbalayev
Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası
magistrant
ehacibalayev@inbox.ru

QAZLARIN TƏZYİQ VƏ TEMPERATURDA DİNAMİKİ ÖZLÜLÜYÜ

Xülasə

Məqalədə maye və qazlarda özlülük anlayışı, təzyiq və temperaturun dəyişməsinin prosesə təsiri, təbii qazın özlülüynünün təzyiq və temperaturdan aılığı, laboratoriya tədqiqatlarını əsas götürərək, kiçik kvadratlar metodu vasitəsilə analiz aparılmış və empirik tənlik əldə edilmişdir. Korrelyasiya əmsalının verilmiş qiymətində xəta təyin olunmuşdur.

Açar sözlər: qaz, özlülük, təzyiq, temperatur, laboratoriya tədqiqatları

Elvin Ramin Hajibalayev

DYNAMIC VISCOSITY OF GASES AT TEMPERATURE AND PRESSURE

Abstract

The following issues are considered in the article: The concept of viscosity in liquids and gases; The effect of pressure and temperature changes on the process; Dependence of viscosity of natural gas on pressure and temperature; Based on laboratory studies, the analysis was performed using the small squares method and an empirical equation was obtained. Determining the error in a given value of the correlation coefficient.

Keywords: gas, viscosity, pressure, temperature, laboratory researches.

Giriş. Qazlar birləşmə halı zəif və dağınıq, eyni zamanda onları idarə edən təzyiq və temperatur şəraitindən çox asılı olan maddələr və ya birləşmələrdir. Bunlar bəlkə də bütün kainatda plazmadan sonra ikinci ən çox yayılmış maddə formasıdır. Yerdə ekzosferdən troposferə və nəfəs aldığımız havaya qədər qazlar atmosfer qatlarını təşkil edir. Bir qaz, səma kimi böyük fəzalara yayılmağa qadər, buludların hərəkəti, dəyirmanın bıçaqlarının dönməsi və ya soyuq iqlimdə ağzımızdan nəfəs alan buxarlarla aşkar edilir.

Eynilə, mənfi ətraf mühit aspektlərinə gedərkən, nəqliyyat vasitələrinin işlənmiş borularından çıxan qara tüstülərdə, fabriklərdə yerləşən qüllələrin tüstü sütunlarında və ya meşə yanarkən qaldırılan tüstülərdə müşahidə olunur.

Qazların müşahidə olunduğu yerdə, planetdəki əsas qaz mənbəyi (səthi) birbaşa havadan düzəldilmədikdə və ya mənimsənilmədikdə, bu deməkdir ki, burada kimyəvi reaksiya var. İstilik artdıqca, bütün maddələr (kimyəvi elementlər) dəmir, qızıl və gümüş kimi metallar da daxil olmaqla qazlara çevriləcəkdir. Qazların kimyəvi təbiətindən asılı olmayaraq, hamısı müəyyən bir həcmdə və ya boşluqda xaotik və özbaşına hərəkət edən hissəciklərini (atomları, molekulları, ionları və s.) ayıran böyük məsafəni ortaq şəkildə bölüşürlər. Qazların fiziki xüsusiyyətləri hansı maddə və ya qarışıqdan olmasından asılı olaraq dəyişir. Qazlar ya kükürd tərkibinə görə, ya da uçucu aminlərin mövcudluğuna görə xalq arasında pis qoxu və ya çürümə ilə əlaqələndirilir. Eynilə, onları qorxudan və pis bir əlamət verən yaşıl, qəhvəyi və ya sarımtıl rənglərlə rəngləndirirlər.

Bununla birlikdə, əksər qazlar əslində rəngsiz və qoxusuzdur. Tutulmaz olsalar da, dəridə hiss olunur və hərəkətə müqavimət göstərir, hətta cəsədlərdə özlərindən keçən təyyarələrdə özlü qatlar yaradırlar.

Bütün qazlar təzyiq və ya temperatur dəyişikliyinə məruz qalaraq nəticədə öz mayelərinə çevrilə bilər; yəni kondensasiya (soyudulursa) və ya mayələşmə ("sıxılmışsa") baş verir [6].

Texnikanın elə bir sahəsi yoxdur ki, orada təbii qazdan istifadə olunmasın. Kimya, gəmiqayırma, neftçixarma və başqa sahələrdə təbii qazdan istifadə olunur. Bu qazın bir çox xassələri ilə ifadə oluna bilər. Ona görə də sıxlığın, xüsusi çəkinin, dinamik və kinematik özlülüynün təyin olunması praktiki cəhətdən əsas məsələlərdən biridir.

Bildiyimiz kimi mayələrdə olduğu kimi qazlarda da hərəkət zamanı özlülük anlayışı özünün göstərir. Özlülük borunun divarı və ya təbəqələr arasında yaranır və bu da öz növbəsində sürtünmənin yaranmasına səbəb olur.

Qazların özlülüynü təzyiq və temperaturdan asılıdır. Tədqiqatlar göstərir ki, bu asılılıq qazın fiziki xassələri ilə çox əlaqədardır. Aparılan təcrübələr əsasında qeyd etmək olur ki, bu asılılıq mürəkkəb xüsusiyyətə malikdir. Təbii qazların dinamik özlülüynü və ya daxili sürtünmə qüvvəsi sıx sürətdə təzyiq və temperaturdan asılıdır. Praktiki məsələləri həll etmək üçün özlülüynün temperatur və təzyiqdən asılılığını bilmək lazımdır [Altschul A.G. 1998, s.313].

Bu parametrin mahiyyəti molekulyar qüvvələrlə bağlıdır. Bu özünün maye və qazın qonşu təbəqələrinin bir-birinə nisbətən yerdəyişməsi nəticəsində yaranır. Qeyd edək ki, qazın bir təbəqəsi qonşu təbəqədən sürətlə hərəkət edərsə, onda onların görüş səthində molekulların yerdəyişməsi baş verir. Beləliklə, təbəqələr arasında hərəkət enerjisinin bir-birinə ötürülməsi baş verir. Bu əsasən hərəkətlərin sayının cəminin vahid zamanda daxili sürtünmə qüvvəsinin ölçüsü ilə müəyyən edilir, bu da özlülüynü ifadə edir [Amix D., Base D., Whiting R. 1962, s.402].

Nyuton qanununa görə bu daxili sürtünmə qüvvəsi, yəni bu qüvvə təbəqələrin bir-birinə nisbətən hərəkəti zamanı yaranır və bu nisbi hərəkət sürəti təbəqələrin yerdəyişməsi və onların görüş səthinin böyüklüyü ilə düz mütənəsbidir. Qeyd etmək lazımdır ki, sıxılmayan qazlar üçün bu qüvvə xarici təsirdən, qüvvədən asılıdır. [Izhevsk Q.A., 2015, s.278]

Baxılan işdə qazın özlülüynü təzyiq və temperaturdan asılı olaraq təyin olunur və bu asılılıqlara əsasən qeyd etmək olar ki, təzyiq artdıqca daxili sürtünmə əmsalı artır. Deməli texniki hesabatda özlülüynün bu parametrlərdən asılılığını nəzərə almaq aktual bir məsələ kimi mühəndis qarşısında durur.

Özlülük təbii qaza və mayeyə xarakterik olan amillərdən biridir. Özlülük maye və qazların layda, nasos və kompressor boru-kəmərlərində nəql edilməsində, suxurların məsamələrində hərəkəti zamanı xüsusi əhəmiyyətli olan parametrlərdən biridir. Özlülük yaxud qazlarda yarana daxili sürtünmə qüvvəsi molekulların hərəkəti zamanı bir-birinə müqavimət göstərməsindən meydana çıxan parametrdir. Ədəbiyyatda qazların bu xassələri göstərilmişdir. Lakin bildiyimiz kimi layda qazın təzyiqi və temperaturu böyük olur. Ona görə də bir çox parametrlərin təzyiqi və temperaturdan asılılığı praktikada özünü göstərir.

Laboratoriya tədqiqatları göstərir ki, bir çox hallarda təzyiq və temperaturun dəyişməsi bir çox parametrlərin dəyişməsi həm prosesə, həm də texniki hesabatlara təsir göstərir. Bu hesabatlara əsasən qazın sərfi və təzyiqlər fərqi kəskin dəyişir.

Aparılan hesabatlar göstərir ki, özlülüynün təzyiq və temperaturdan dəyişməsi qaza dinamik proseslərə təsir göstərir. Hesabatı asanlaşdırmaq məqsədi ilə gətirilmiş təzyiq və gətirilmiş temperatur anlayışından istifadə etmək məqsədə uyğundur.

Ədəbiyyatda külli miqdarda laboratoriya tədqiqatları var. Bu məlumatları toplayıb, riyazi üsullarla analiz edib, təbii qazın dinamik özlülüynünün temperatur və təzyiqdən asılılığı verilmişdir. Mayələrdə olduğu kimi qazlarda özlülük anlayışına malikdirlər. Fərz edək ki, bir-birindən müəyyən məsafədə yerləşən iki müstəvi lövhələrin arasında qaz yerləşir. Qəbul edək ki, çox böyük olmayan qüvvənin təsiri altında lövhələrin biri hərəkət edir. Bu zaman lövhələr müəyyən sürətdə hərəkət edir. Lövhəyə toxunan qaz qatı başqa sürət ilə hərəkət edir. Qaz təbəqələri arasında molekulların xotik hərəkəti və qarşılıqlı cazibə qüvvəsinin təsiri ilə yaranan daxili sürtünmə nəticəsində üst təbəqə ilə birlikdə hərəkətə qoşulur. Lakin təbəqələr arasında sürtlər arası fərq yaranır, yəni alt təbəqə üst təbəqənin hərəkətini dayandırmaya cəhd edir. Bunun nəticəsində üst təbəqənin sürəti alt təbəqənin sürətindən çox olur. Belə təbəqələr arasında laminar hərəkət yaranır. Göstərilən hərəkət zamanı əks istiqamətə yönəlmiş sürtünmə qüvvəsi nəticəsində

hərəkət edən lövhədən uzaqlaşdıqca qaz molekullarının sürəti azalır və tərpənməz lövhədə olan qazın sürəti sıfır olur.

Qaz dairəvi boruda axarkən laminar rejimdə hərəkət edən qaz molekulların en kəşik boyunca radiusdan asılı olaraq sürətin paylanması parabolik qanunla verilir. Göstərilən halda boru divarında toxunan qaz molekullarının sürəti sıfıra bərabər olur, borunun mərkəzində isə sürət maksimum olur [Idelchuk Q.A. 2013, s. 618]

Bir-birinə çox yaxın olan qaz təbəqələrinin arasında məsafəni (dx) u (dr) işarə etsək onda təbəqələr arasında sürətin azalmasını (du) ifadə edək. Onda hesabatda sürət qradienti anlayışını daxil etmək olar. Onda göstərmək olar ki, qaz təbəqələrinin hərəkətində sürət qradienti sürüşmə deformasiyasının sürətinə bərabər olur. Hesabatı aparmaq üçün hər hansı bir nöqtələr arasında qazın həcmi nəzərdən keçirək. Təbəqələrin müxtəlif sürətlə hərəkət etdiyini nəzərə almaqla qazlar həcmi deformasiyaya uğrayır. Onda kiçik bucaq üçün yazmaq olur ki, $d\varphi = \text{tg}(d\varphi) = \frac{du \cdot dt}{dx}$

Sonuncu tənliyi başqa şəkildə də ifadə etmək olur.

$$d\varphi = \text{tg}(d\varphi) = \frac{du \cdot dt}{dr} (1)$$

Tənliyi aşağıdakı, kimidə ifadə etmək olar.

$$\frac{du}{dx} = \frac{d\varphi}{dt} \text{ və ya } \frac{du}{dr} = \frac{d\varphi}{dt} (2)$$

Qeyd etmək olar ki, Nyuton qanununa görə, qaz molekullarının hərəkət zamanı daxili sürtünmə qüvvəsi bu qüvvənin tətbiq olunduğu təbəqələrin sahəsi və təbəqələr arasındakı sürət qradientinin modulu ilə düz mütənasibdir.

$$F = \pm \mu S \frac{du}{dx} \text{ və ya } F = \pm \mu S \frac{du}{dr} (3)$$

Burada μ -mütənasiblik əmsalı olub, qazın dinamik özlülüüyü adlanır.

Sonuncu tənlikdən qazın dinamik özlülüüyünü tapmaq olur. Nyuton qanununa tabe olan qazlar üçün özlülük invariant xassəsi sayılır. Özlülüüyün tərs qiyməti isə axıcılıq adlanır. Bu özü xarici qüvvələrin təsiri altında qazın axma qabiliyyətini xarakterizə edir. [Korotayeva J.M. 2005, s.365]

Qazların özlülüüyü temperaturdan asılı olaraq dəyişir. Lakin qazın dinamik özlülüüyünün həm temperaturdan, həm də təzyiqdən asılılığını ifadə edən düstur yoxdur. Baxılan işdə aparılan təcrübələr əsasında verilmiş materiala əsasən özlülüüyün təzyiq və temperaturdan asılılığını göstərməkdədir [Carr N.Z., Kobayash R., Burrows D.B. 1984, s.201]

İndiki zamanda qazların dinamik özlülüüyünün təyin etmək üçün xüsusi nəzəriyyə yoxdur. Ona görə nəzəri hesabat nəticəsində özlülüüyü təzyiq və temperaturdan asılılığı yoxdur. Bunu nəzərə alaraq laboratoriya tədqiqatlarına müraciət edilir. Xarici ədəbiyyatda korrelyasiya metodu kimi təbii qazın temperaturdan asılılığı verilmişdir. Lakin burda laboratoriya tədqiqatları yalnız atmosfer təzyiqində aparılmışdır [Lee A.L., Consaler M.H., Eakin B.E. 1966, s.997]

Digər metodlarla yanaşı ədəbiyyatda külli miqdarda laboratoriya tədqiqatlarını verilmişdir. Bu laboratoriya tədqiqatlarını əsas götürərək, kiçik kvadratlar metodu vasitəsi ilə analiz aparılmış və aşağıdakı empirik tənlik alınmışdır.

$$\frac{M_{P,T}}{M_0} = (1,85 \cdot p_g - 0,29 \cdot P_g^2 + 1,51) \left(\frac{1}{T_g}\right)^8 + (1,81 P_g - 0,02 \cdot P_g^2 + 1,82) \left(\frac{1}{T_g}\right)^4 + (0,01 \cdot P_g^2 - 0,17 \cdot P_g + 1,49) (4)$$

Burada $M_{p,T}$ –gətirilmiş təzyiq və temperaturda təbii qazın dinamik özlüzlüyü; M_o – atmosfer şəraitində, yəni normal təzyiq və temperaturda qazın dinamik özlüzlüyü; P_g – gətirilmiş təzyiq; T_g –gətirilmiş temperatur.

Burda gətirilmiş temperatur və təzyiq aşağıdakı tənliklərdə tapılır.

$$P_g = \frac{P}{P_b} T_g = \frac{T}{T_g} \quad (5)$$

Burda P_b və T_b - verilmiş qazın böhran təzyiqi və temperaturdur.

Aparılan analiz zamanı müxtəlif tərkibli qazların dinamik özlülükləri nəzərə alınmışdır. Bunu nəzərə alaraq hesabatda təbii qazın mol tərkibində qəbul olunmuşdur.

$$P_b = \sum_{i=1}^n y_i p_{b,i} \quad \text{və} \quad T_b = \sum_{i=1}^n y_i T_{b,i} \quad (6)$$

Burda $p_{b,i} T_{b,i}$ -ayrı-ayrı komponentlərin böhran təzyiq və y_i - qarışıqın mol komponentidir.

Aparılan hesabatlar göstərir ki, verilmiş metod əsasında hesabatlarda xəttə korrelyasiya əmsalının 0,9 qiymətində 3-5 % təşkil edir.

Nəticə. Müxtəlif tədqiqatlar əsasında laboratoriya nəticələri analiz olunmuşdur. Verilmiş laboratoriya tədqiqatları əsasında hesabat metodu təklif olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Carr, N.Z., Kobayash R., Burrows D.B (1984) *Trans A.1.M.E*, 264 p.
2. Lee, A.L., Consaler M.H., Eakin, B.E. (1966) *Journal. Petrol. Teach" N° 8*, 997 p.
3. “Natural gas production, transport and processing guide” under the direction of J.M. Korotayeva 2005, 365 p.
4. Amix, D., Base, D., Whiting, R.(1962) *Oil reservoir physics*, State Scientific and Technical Publishing House of Oil and Mining and Fuel Literature.
5. *Oilfield development handbook* (2015) part II Izhevsk.
6. <https://az.warbletoncouncil.org/gases-1040>
7. Altschul, A.G. (1988) *Aeromechanics and hydromechanics*.
8. Idelchuk, G.A. (2013), *Hydraulics*.

Rəyçi: t.ü.f.d. Mirzə Dadaşzadə

Göndərilib: 07.02.2022

Qəbul edilib: 16.03.2022

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Aytac Fəxrəddin qızı Məmmədli

Transmilli cinayətlərə qarşı milli strategiyaların formalaşdırılmasında xarici dövlətlərin təcrübəsi (Böyük Britaniya və ABŞ-ın strateji sənədləri nümunəsində) 6

Gülnaz Qalib qızı Nəhmətova

Məktəblilərlə işdə kartoqrafik metodun tətbiqinin nəzəri əsasları 11

Dərya Təngiz qızı Rəşidzadə

Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü nəticəsində dinc əhalinin, xüsusən də uşaq hüquqlarının pozulması 15

Ömər Taleh oğlu Allahverdiyev

Vergi ödəyicilərinin stimullaşdırılmasında vergi güzəştlərinin və vergi siyasətinin iqtisadi əhəmiyyəti 20

TEXNİKA ELMLƏRİ BÖLMƏSİ TECHNICAL SCIENCES SECTION

Elvin Ramin oğlu Hacıbalayev

Qazların təzyiq və temperaturda dinamiki özlülüyü 25

İmzalandı: 27.03.2022

Formatı: 60/84, 1/8

H/n həcmi: 3,75 ç.v.

Sifariş: 491

<https://aem.az> saytında çap olunub

Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.

“Azərbaycan” nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə.

Tel.: +994 50 209 59 68

+994 55 209 59 68

+994 12 510 63 99

e-mail: zengezurda1868@mail.ru

